

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΔΙΕΘΝΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ

Σειρά: ΔΙΕΘΝΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Εκάβη Αθανασοπούλου
Χαράλαμπος Τσαρδανίδης
Ευστάθιος Τ. Φακιολάς

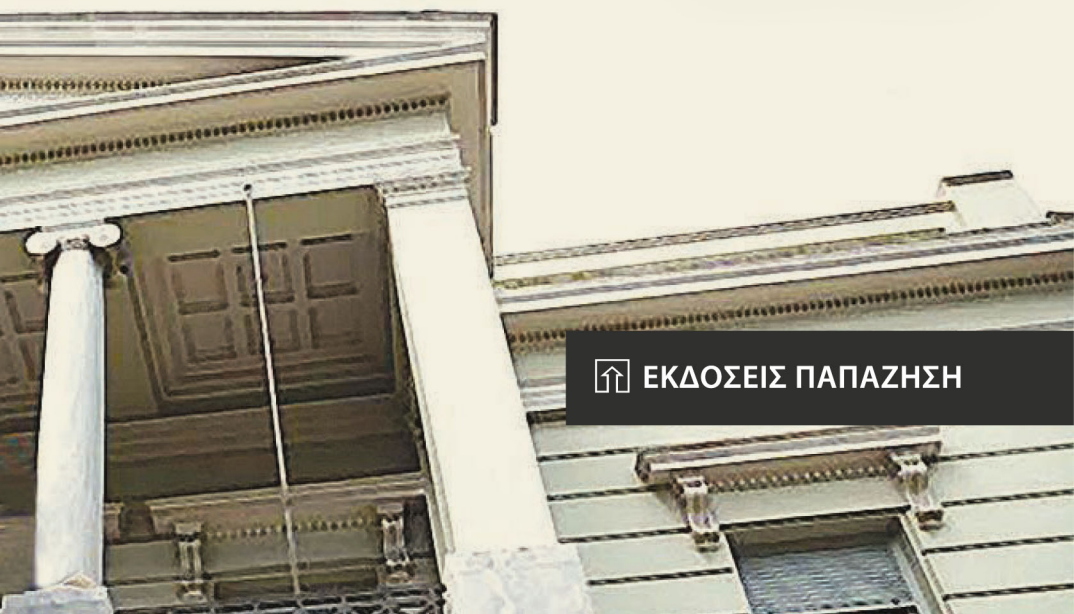
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
ΕΠΙΛΟΓΕΣ & ΠΡΟΣΔΟΚΙΕΣ
ΣΤΟΝ 21ο ΑΙΩΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Χρήστος Λ. Ροζάκης

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΙΣΗ

ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ:
ΕΠΙΛΟΓΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΔΟΚΙΕΣ ΣΤΟΝ 21^ο ΑΙΩΝΑ

ΔΙΕΘΝΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Διεύθυνση σειράς: Χαράλαμπος Τσαρδανίδης, Αστέρης Χουλιάρας

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ ΑΕΒΕ

*Εξωτερική πολιτική της Ελλάδας: Επιλογές και προσδοκίες
στον 21^ο αιώνα*

Εκάβη Αθανασοπούλου – Χαράλαμπος Τσαρδανίδης – Ευστάθιος Φακιολάς
(επιμέλεια)

Φιλολογική επιμέλεια κειμένων: Φωτεινή Τομαή

ISBN: 978-960-02-3631-6

Copyright © 2020: Εκδόσεις Παπαζήση Α.Ε.Β.Ε.
Νικηταρά 2, & Εμμ. Μπενάκη, 106 78 Αθήνα
Τηλ.: 210-3822496, 210-3838020
Fax: 210-3809.50
site: www.papazissi.gr • e-mail: papazisi@otenet.gr

Υποκατάστημα Θεσσαλονίκης
Σιατίστης 7, 546 31
Τηλ.: 2310-227410
e-mail: natasapelagidou@papazisi.gr

Εκτύπωση: Printfair (digital & offset solutions)
Βιοτέττας 3, Αχαρναί 136 71, τηλ.: 210-2469799
site: www.printfair.gr • e-mail: info@printfair.gr

Απαγορεύεται η μερική ή ολική αναδημοσίευση του έργου αυτού, καθώς και η αναπαραγωγή του με οποιοδήποτε μέσο χωρίς σχετική άδεια του Εκδότη.

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΔΙΕΘΝΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ

ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ:
ΕΠΙΛΟΓΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΔΟΚΙΕΣ
ΣΤΟΝ 21^ο ΑΙΩΝΑ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:

Εκάβη Αθανασπούλου,
Χαράλαμπος Τσαρδανίδης
Ευστάθιος Φακιολάς

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΑΘΗΝΑ 2020

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος: Χρήστος Λ. Ροζάκης	13
Εισαγωγή: Επιλογές Εξωτερικής Πολιτικής σε Εποχή Μεγάλων Προσδοκιών.....	15
<i>Εκάβη Αθανασοπούλου – Χαράλαμπος Τσαρδανίδης – Ευστάθιος Τ. Φακιολάς</i>	

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΥΠΡΙΑΚΟ

Η Μετέωρη Πολιτική και Στρατηγική της Αθήνας προς την Τουρκία: Η Εσωτερική Παράμετρος της Συναίνεσης.....	51
<i>Εκάβη Αθανασοπούλου</i>	
Η Ελληνοτουρκική Σύγκρουση την Εποχή της Ελληνικής Κρίσης Χρέους: Δίλημμα Ασφάλειας ή Αποτροπή;	111
<i>Αντώνιος Κάργας – Ευστάθιος Φακιολάς</i>	
Ελλάδα, Ελληνοκύπριοι και Κυπριακό: Ένα Χρονικό Χαμένων Ευκαιριών	191
<i>Αλέξης Ηρακλείδης</i>	
Το Κυπριακό Ζήτημα και η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική.....	219
<i>Ιωάννης Ν. Γρηγοριάδης</i>	

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ Η ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ

- Ο Μεταβαλλόμενος Ρόλος της Ελλάδας στα Δυτικά Βαλκάνια: Μεταξύ Απομόνωσης και Ρόλου Πρωτοστάτη 239
Ρίτσα Παναγιώτου – Νικόλαος Τζιφάκης
- Από την Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας στη Βόρεια Μακεδονία: Μάχες Ταυτοτήτων, Μάχες Συμβολισμού και Εθνικισμός 301
Μαριλένα Κοππά
- Στα «Ηρεμα Νερά» της Βαλκανικής Χερσονήσου: Οι Σχέσεις της Αθήνας με τη Σόφια και το Βουκουρέστι 337
Γιώργος Χρηστίδης

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Η ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ
ΚΑΙ ΤΗ ΜΕΣΗ ΑΝΑΤΟΛΗ

- Η Ελλάδα στην Ανατολική Μεσόγειο 365
Χαράλαμπος Τσαρδανίδης
- Η Εξωτερική Πολιτική της Ελλάδας προς τη Μέση Ανατολή: Προσδοκία εναντίον Πραγματικότητας 405
Νικόλας Ρώσσης
- Οι Σχέσεις Ελλάδας – Ισραήλ: Από την Ψυχρότητα στη Συνεργασία 437
Βιβή Κεφαλά

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΞΩΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ

- Οι Σχέσεις της Ελλάδας με τις ΗΠΑ 477
Χαράλαμπος Παπασωτηρίου

Η Διαμόρφωση και Εξέλιξη των Ελληνορωσικών Σχέσεων....	493
<i>Παναγιώτα Μανώλη</i>	
Ελληνοκινεζικές Σχέσεις: Ανάγκη να Τεθούν στις Σωστές τους Διαστάσεις	529
<i>Πλάμεν Τόντσεφ</i>	

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ

Η ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ Η ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΕ

Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική στο Πλαίσιο της ΚΕΠΠΑ. Πριν και κατά τη Διάρκεια της Κρίσης.....	555
<i>Άννα Βαλλιανάτου</i>	
Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση στον Τομέα της Εθνικής Άμυνας και Ασφάλειας: Η Περίπτωση της Ελλάδας.....	589
<i>Πέτρος Βιολάκης</i>	
Ο Εξευρωπαϊσμός της Ελληνικής Εξωτερικής Μεταναστευτικής Πολιτικής.....	619
<i>Αντώνης Κόντης</i>	

ΜΕΡΟΣ ΕΚΤΟ

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΑΜΥΝΑΣ ΚΑΙ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ

Η Ελληνική Αμυντική Πολιτική στον 21ο Αιώνα.....	673
<i>Θάνος Ντόκος</i>	
Το Ελληνικό Θεσμικό Σύστημα Εθνικής Ασφάλειας τον 21ο Αιώνα: Αποτίμηση και Προσαρμογή	705
<i>Κωνσταντίνος Θ. Λαμπρόπουλος</i>	
Ελληνική Εξωτερική Πολιτική και Αντιμετώπιση της Ριζοσπαστικοποίησης και της Τρομοκρατίας.....	745
<i>Τριαντάφυλλος Καρατράντος</i>	

ΜΕΡΟΣ ΕΒΔΟΜΟ
 ΤΟΜΕΙΣ ΑΣΚΗΣΗΣ
 ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΑΣ

Ελληνική Οικονομική Διπλωματία: Οργάνωση και Διαδικασία Λήψης Αποφάσεων.....	779
<i>Χαράλαμπος Τσαρδανίδης</i>	
Ελληνική Δημόσια Διπλωματία.....	833
<i>Κρυστάλλω Στεργιοπούλου</i>	
Η Στρατιωτική Διπλωματία της Ελλάδας.....	857
<i>Φωτεινή Μπέλλου</i>	
Η Ελληνική Ενεργειακή Διπλωματία από τη Βαλκανική έως τη Νοτιοανατολική Μεσόγειο	887
<i>Θεόδωρος Τσακίρης</i>	
Η Προστασία του Περιβάλλοντος και η Ελληνική Περιβαλλο- ντική Διπλωματία.....	935
<i>Αναστάσιος Βάβλης</i>	
Η Πολιτιστική Διπλωματία ως (Αναγκαίος) Πυλώνας μιας Ελληνικής Ύψηλης Στρατηγικής.....	969
<i>Ανδρέας Λιούμπας</i>	

ΜΕΡΟΣ ΟΓΔΩΟ
 ΕΣΩΤΕΡΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ
 ΤΗΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Οικονομική Κρίση και Εξευρωπαϊσμός της Ελληνικής Εξω- τερικής Πολιτικής.....	999
<i>Άγγελος Χρυσόγελος</i>	
Λαϊκισμός στην Εξωτερική Πολιτική: Μεταστροφή Παραδείγ- ματος στα Ελληνικά Πολιτικά Κόμματα;	1027
<i>Θεοφάνης Εξαδάκτυλος</i>	

«Μετα-αλήθεια», Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και Ελληνική Εξωτερική Πολιτική	1061
<i>Χρήστος Φραγκονικολόπουλος</i>	
Η Στάση του ΚΚΕ προς την Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και η «Συμβολή» του στον Ελληνικό Αντιευρωπαϊσμό.....	1091
<i>Ανδρέας Στεργίου</i>	
ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ	1125

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ
ΚΑΙ ΚΥΠΡΙΑΚΟ

Η ΜΕΤΕΩΡΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΑ: Η ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΣ ΤΗΣ ΣΥΝΑΙΝΕΣΗΣ¹

Εκάβη Αθανασοπούλου

Εισαγωγή

Ελλάδα-Τουρκία, έτος 2000: Τον Ιανουάριο του 2000 ο υπουργός Εξωτερικών της Ελλάδας Γιώργιος Παπανδρέου δήλωνε για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις:

...αναδεικνύεται σήμερα η ανάγκη να ανοίξουμε μια καινούρια σελίδα στις σχέσεις μας να ανιχνεύσουμε νέους δρόμους ειρήνης, συνεργασίας και ανάπτυξης.[...] Βρισκόμαστε στην αρχή μιας νέας περιόδου στις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Δεν υποστηρίξαμε και δεν υποστηρίζουμε και σήμερα ότι η πορεία θα είναι εύκολη, ότι μονομιάς λύθηκαν όλα τα προβλήματα. Θα είναι, αντίθετα, μια μακρόχρονη πορεία που θα απαιτεί συνεχή προσπάθεια για αξιοποίηση, βήμα με βήμα, κάθε δυνατότητας, κάθε ευκαιρίας για την εμπέδωση του κλίματος ειρήνης και συνεργασίας μεταξύ των δύο χωρών (Απογευματινή, 2000).

---

1. Ευχαριστώ τον Στάθη Φακιολά για την κριτική ματιά του, που συνέβαλε στη βελτίωση αυτής της μελέτης, και τη Φωτεινή Τομαή η οποία με πάρα πολύ μεράκι επιμελήθηκε τη γλώσσα του κειμένου.

Ελλάδα-Τουρκία, έτος 2018: Τον Φεβρουάριο του 2018 με άρθρο της η εφημερίδα *Καθημερινή* δήλωνε: 'Ο Ερντογάν απειλεί Ελλάδα και Κύπρο'. Ανάλογα άρθρα δημοσιεύονταν την ίδια ημέρα σχεδόν σε όλες τις ελληνικές εφημερίδες. Άλλωστε, επίσης την ίδια ημέρα, δεκατρείς βουλευτές της Νέας Δημοκρατίας ζητούσαν με επιστολή τους προς τον τότε πρόεδρο της Επιτροπής Εξωτερικών και Άμυνας της Βουλής, Κώστα Δουζίνα, τη σύγκλησή της εξαιτίας επιδείνωσης της τουρκικής παραβατικής συμπεριφοράς στο Αιγαίο η οποία, όπως σημείωναν, συνεχίστηκε καθ' όλο το 2017. Επιπλέον η επιστολή ανέφερε: «Αυτό το κλίμα έντασης συντηρείται και κλιμακώνεται από τις εμπρηστικές δηλώσεις Τούρκων αξιωματούχων, αποκορύφωμα των οποίων αποτελούν οι σημερινές δηλώσεις του Τούρκου Προέδρου Ερντογάν, ο οποίος απείλησε ευθέως με χρήση των τουρκικών Ενόπλων Δυνάμεων εναντίον της χώρας μας και της Κύπρου [...]» (*Η Καθημερινή*, 2018). Δύο έτη μετά, η διμερής ένταση όχι μόνο δεν έχει καταλαγιάσει, αλλά έχει εκτοξευθεί σε νέα ύψη. Εγείρεται, λοιπόν, το ερώτημα: τι απέγινε άραγε η προσπάθεια εμπέδωσης νέου κλίματος συνεργασίας με την Τουρκία η οποία δρομολογήθηκε στις απαρχές της νέας χιλιετίας;

Είναι ένα εύθετο ερώτημα, η απάντηση του οποίου ωστόσο δεν είναι ούτε προφανής ούτε εύκολη. Κάθε προσπάθεια προσέγγισης, συνεργασίας – όπως και αντιστρόφως κάθε κατάσταση έντασης, αντιπαλότητας, σύγκρουσης – μεταξύ δύο χωρών συνιστά εξαιρετικά περίπλοκη διαδικασία κατά την οποία βρίσκονται σε διαλεκτική σχέση ηγέτες, ομάδες και λαοί, διαδικασία η οποία συχνά τροφοδοτείται από τη δυναμική του διεθνούς περιβάλλοντος, διάφορες συγκυρίες καθώς και εσωτερικές πολιτικές σκοπιμότητες, εκατέρωθεν. Επομένως, θα ήταν αφελές να θεωρηθεί ότι όλες οι εσωτερικές και εξωτερικές παράμετροι που τροφοδοτούν καθεμιά από τις παραπάνω καταστάσεις μπορούν με ασφάλεια και με απόλυτη ακρίβεια να εντοπισθούν και κυρίως να ιεραρχηθούν εξίσου ασφαλώς ως

προς τη σχετική τους βαρύτητα. Οι συνεχείς, πάντως, αμετροεπείς δηλώσεις και προκλητικές ενέργειες της Άγκυρας σε βάρος της Ελλάδας την τελευταία πενταετία, οι οποίες αναμφίβολα έχουν δυναμιτίσει τις όποιες δυνητικές προοπτικές εμπέδωσης κλίματος συνεργασίας, συγκαλύπτουν εύκολα τη σημασία και άλλων, εσωτερικών παραμέτρων.

Η παρούσα μελέτη επιδιώκει να υπογραμμίσει την κεντρική σημασία μιας εκ των εσωτερικών παραμέτρων, της πολιτικής συναίνεσης, πάνω στη βάση της παραδοχής ότι η πολιτική συναίνεση αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχία κάθε μακρόπνοης εξωτερικής πολιτικής (George, 1980: 233-234, *passim*) και εν τέλει τείνει να καθορίζει τη δυναμική της σχέσης μεταξύ εξωτερικής και εσωτερικής πολιτικής (Trout, 1975: 261). Πιο συγκεκριμένα, η μελέτη επιδιώκει, αφ' ενός να αναδείξει ότι κατά την περίοδο από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 μέχρι και το 2017/2018, ενώ υπήρξε σταθερή πολιτική συναίνεση ως προς την ανάγκη εκσυγχρονισμού της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, μέρος της οποίας εκτιμάτο και η βελτίωση των ελληνοτουρκικών σχέσεων, υπήρξε απουσία πολιτικής συναίνεσης και συγχρόνως έντονη αντίσταση σχετικά με την αναγκαιότητα υιοθέτησης στρατηγικής που θα στόχευε στην εύρεση συμβιβαστικής λύσης με τη γείτονα χώρα αναφορικά με την υφαλοκρηπίδα, ήτοι την κύρια διμερή διαφορά. Αφ' ετέρου, επιδιώκεται να καταδειχθεί ότι η αδυναμία επίτευξης μιας τέτοιας συναίνεσης ήταν εύλογη δεδομένης της βαθιά ριζωμένης 'Εικόνας' που κυριαρχεί στη χώρα για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις και την Τουρκία, στους κόλπους της πολιτικής ελίτ και γενικότερα στην ελληνική κοινωνία.

Συναίνεση και Εξωτερική Πολιτική

Ο όρος πολιτική 'συναίνεση' στην εξωτερική πολιτική, αν και χρησιμοποιείται ευρέως στη δημόσια συζήτηση δεν είναι

εύκολα προσδιορίσιμος. Σε πρώτη όψη δηλώνει την ύπαρξη ευρείας συμφωνίας εντός της πολιτικής ελίτ και ενός μεγάλου τμήματος μιας δημοκρατικής κοινωνίας, όσον αφορά τουλάχιστον κάποιους στόχους εξωτερικής πολιτικής, όπως και κάποιες βασικές παραδοχές, αξίες και αρχές που στηρίζουν αυτούς τους στόχους.²

Σε μια δημοκρατική πολιτεία απαραίτητη προϋπόθεση για την ύπαρξη συναίνεσης, όσον αφορά την εξωτερική πολιτική, είναι η οικοδόμηση εσωτερικής νομιμοποίησής της. Κυρίως αυτή απαιτείται, όταν η εξωτερική πολιτική είναι καινοτόμος ή αμφισβητούμενη και εγείρει δυσκολίες αποδοχής της από την πλειοψηφία των ψηφοφόρων. Η εσωτερική νομιμοποίηση έχει θεμελιώδη σημασία διότι, χωρίς αυτήν, δεν δύναται να διατηρηθεί σταθερή συναίνεση που είναι απολύτως αναγκαία, ώστε τα σχέδια της εξωτερικής πολιτικής όχι μόνο να μπορούν υλοποιηθούν, αλλά να έχουν και διάρκεια ζωής. (Kissinger, 2013 [1957]: 326, George, 1980: 235, Melanson, 1991: 26, Baker, 1995: 144).

Εδώ απαιτείται να υπογραμμισθεί ότι, για να νομιμοποιηθεί μια καινοτόμος εξωτερική πολιτική, δεν αρκεί η κυβέρνηση να ακολουθεί τις νομότυπες διαδικασίες ως προς τη διαμόρφωσή της. Όπως συμπέρανε στα μέσα της δεκαετίας του 1950 στη διατριβή του ένας διδάκτωρ της πολιτικής επιστήμης του Πανεπιστημίου Harvard, ονόματι Henry Kissinger, η καθοριστική δοκιμασία για κάθε νέα εξωτερική πολιτική έγκειται στην εξασφάλιση εσωτερικής αποδοχής, που σημαίνει, ότι πρέπει να τύχει νομιμοποίησης εντός του κυβερνητικού μηχανισμού, ο οποίος, όπως κάθε γραφειοκρατικός μηχανισμός, τείνει να προτιμά τη ρουτίνα και την αδράνεια. Παράλληλα, απαιτείται

---

2. Ερωτήματα όπως σε ποιο βαθμό και πώς αυτή μπορεί να μετρηθεί, ή πόση είναι η βαρύτητα της κοινής γνώμης σε μια δημοκρατική κοινωνία, δεν θα μας απασχολήσουν εδώ, αλλά είναι βεβαίως ανοικτά προς συζήτηση (Holsti: 1992, Cohen, 1995: 63-64, Kreps, 2010).

η εξωτερική πολιτική να είναι συμβατή με την εθνική εμπειρία που καθορίζεται από την ιστορική εξέλιξη κάθε λαού (Kissinger, 2013 [1957]: 326).

Οι Thomas Trout και Alexander George φαίνεται να ασπάζονται τα παραπάνω στις πρωτοπόρες μελέτες τους για τη νομιμοποίηση των σχεδίων εξωτερικής πολιτικής. Όπως υπογραμμίζουν, η εκάστοτε κυβέρνηση χρειάζεται να πείσει ένα μεγάλο τμήμα της διοίκησης, του πολιτικού κόσμου και των ψηφοφόρων ότι οι στόχοι των σχεδίων είναι και υλοποιήσιμοι και επιθυμητοί (Trout, 1975: 254 και *passim*, George, 1980: 235-236).³ Το πρώτο απαιτεί η κυβέρνηση να έχει την ικανότητα να πείσει ότι γνωρίζει τι κάνει και ότι είναι ικανή να πραγματοποιήσει τους στόχους της (γνωστική νομιμοποίηση). Το δεύτερο εξαρτάται από τον βαθμό στον οποίο τα σχέδια που υιοθετούνται, και τα ευεργετήματα, που θεωρείται ότι προκύπτουν από αυτά, εφόσον οι στόχοι τους υλοποιηθούν, εναρμονίζονται με τις βασικές εθνικές αξίες και το αποδεκτό από την κοινωνία πρότυπο συμπεριφοράς (κανονιστική νομιμοποίηση) (George, 1980: 235, Trout, 1975: 254 και *passim*). Επιπλέον, όπως επισημαίνεται, και τα τρία μέρη που σύμφωνα με τον George συστήνουν τη δομή της εξωτερικής πολιτικής, δηλαδή οι στόχοι, η στρατηγική επίτευξής τους και οι τακτικές κινήσεις στο πλαίσιο εφαρμογής της στρατηγικής, επίσης είναι απαραίτητο να τύχουν γνωστικής (George, 1980: 236-37), αλλά και κανονιστικής νομιμοποίησης (Melanson: 1991, 25). Στην παρούσα μελέτη, η παραπάνω δομή που προτείνεται από τον George θα χρησιμοποιηθεί ως βάση για να εξετασθεί η εξωτερική πολιτική των ελληνικών κυβερνήσεων σε σχέση

---

3. Ο Alexander George, ο οποίος, κατά δική του παραδοχή, έχτισε πάνω στα συμπεράσματα του Kissinger, και ο B. Thomas Trout, συνέβαλαν καθοριστικώς στην ανάπτυξη της έννοιας της πολιτικής νομιμοποίησης (κυρίως στα πλαίσια της εξωτερικής πολιτικής των ΗΠΑ) στα τέλη της δεκαετίας του 1970.

με την Τουρκία, από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 μέχρι και την περίοδο πρωθυπουργίας του Αλέξη Τσίπρα, με στόχο να ανιχνευθεί αποτελεσματικότερα ο βαθμός της εσωτερικής πολιτικής νομιμοποίησής της - και κατ' επέκταση της πολιτικής συναίνεσης ως προς αυτήν.

Νέα Πολιτική

Όπως εύστοχα γράφει ο Κώστας Σημίτης, ο οποίος ανέλαβε την πρωθυπουργία της Ελλάδας τον Ιανουάριο του 1996, «η επί χρόνια υποβόσκουσα κρίση στις ελληνοτουρκικές σχέσεις βρήκε την έκφραση και την κλιμάκωσή της στην κρίση των Ιμίων.» (Σημίτης, 2005: 58). Μια από τις κύριες συνέπειες αυτής ήταν η συνειδητοποίηση - σε μεγάλο βαθμό και ως συνέπεια έντονων αμερικανικών και δυτικοευρωπαϊκών διπλωματικών πιέσεων (Athanassopoulou, 1997, Kazamias, 2006: 142-3) - από τον πρωθυπουργό και τους συνεργάτες του σε θέματα εξωτερικής πολιτικής, ήτοι τον υπουργό Εξωτερικών Θεόδωρο Πάγκαλο και τους υφυπουργούς Εξωτερικών, Γιάννο Κρανιδιώτη και Χρήστο Ροζάκη - ότι η μέχρι τότε πολιτική των κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ προς την Τουρκία είχε ολοκληρώσει τον ιστορικό της κύκλο και ήταν αναγκαίο να αναδιατυπωθεί.

Με λίγα λόγια, η κεντρική παραδοχή όλων των προηγούμενων κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ - από το 1981 και μετά - ήταν ότι δεν υπήρχε δυνατότητα βελτίωσης των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Εν ολίγοις, καθοδηγείτο από την αντίληψη ότι, πλην του ζητήματος της οριοθέτησης της υφαλοκρηπίδας, δεν υπήρχαν διμερή ελληνοτουρκικά ζητήματα προς διευθέτηση, αλλά μόνο διεκδικήσεις μιας επεκτατικής Τουρκίας εις βάρος των κυριαρχικών δικαιωμάτων της Ελλάδας. Η συγκεκριμένη αυτή πολιτική στηριζόταν, μεταξύ άλλων, σε μια στρατηγική

μη αποδοχής διαλόγου με την Άγκυρα, όχι μόνο σε θέματα που εθεωρούντο τουρκικές αξιώσεις, αλλά και σε σχέση με την επίλυση της αποδεκτής διαφοράς, που αφορούσε την οριοθέτηση της υφαλοκρηπίδας.⁴ Έκφραση της συγκεκριμένης πολιτικής ήταν, μεταξύ άλλων, και η ελληνική άρνηση αποδοχής έναρξης ενταξιακής διαδικασίας της Τουρκίας την οποία επιθυμούσαν οι Ευρωπαίοι εταίροι.

Κατά την εκτίμηση του Κώστα Σημίτη, η επιλογή του μη-διαλόγου με την Άγκυρα μπορεί να μην είχε επιφέρει αλλαγές στο *status quo* στο Αιγαίο αλλά, από την άλλη, δεν είχε οδηγήσει σε σταθερότητα και ασφάλεια, το αντίθετο μάλλον, όπως κατέδειξε η κρίση των Ιμίων (Σημίτης, 2005: 57-8). Επομένως, το συμπέρασμά του ήταν, όπως ο ίδιος σημειώνει, ότι η Αθήνα έπρεπε να εξέλθει από την αδράνεια και να επιδειχθεί πολιτική βούληση για τη δημιουργία μιας θετικής δυναμικής αναφορικά με τις διμερείς σχέσεις. Στη βάση αυτού του σκεπτικού, η κυβέρνηση του υιοθέτησε μια νέα πολιτική προσέγγισης ‘βήμα προς βήμα’ με τη γείτονα χώρα (Σημίτης, 2005: 85-6).⁵

Παράλληλη ήταν και η συνειδητοποίηση από τον πρωθυπουργό και τους συνεργάτες του ότι «τα συμφέροντα και οι προοπτικές της Ελλάδας και της ελληνικής κοινωνίας βρίσκονταν στην Ευρωπαϊκή Ένωση και στην εξέλιξή της» (Σημίτης, 2005: 125).⁶ Το ευρύτερο, λοιπόν, συμπέρασμα ήταν ότι μια αποτελεσματικότερη εθνική πολιτική απαιτούσε να υιοθετηθεί

---

4. Εξαίρεση αποτελούσε η συνάντηση του πρωθυπουργού Ανδρέα Παπανδρέου με τον Τούρκο ομόλογό του, Turgut Özal, το 1988 στο Davos της Ελβετίας.

5. Η νέα πολιτική ήταν αποδεκτή σε διαφορετικό βαθμό από τους συνεργάτες του πρωθυπουργού.

6. Για τη θεώρηση της ΕΕ, ως εξωτερικό παράγοντα εκσυγχρονισμού της χώρας από την πλειοψηφία της ελληνικής πολιτικής ελίτ, βλ. μεταξύ άλλων, Ioakimidis, 2009: 74. Ο καθηγητής Π. Κ. Ιωακείμίδης υπήρξε σύμβουλος του Κώστα Σημίτη για ευρωπαϊκά θέματα μεταξύ 1996 και 2004.

μια δυναμικότερη και εξωστρεφής προσέγγιση – ανάλογη με τη συμπεριφορά των Ευρωπαϊκών εταιρών – που θα στήριζε τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό της χώρας (Πρακτικά Βουλής, 1999: 2365-6, Σημίτης, 2001: 4, Σημίτης, 2005: 74, 75-6, 79, 85). Άρα, η Ελλάδα όφειλε να υιοθετήσει ενεργό στρατηγική συνεργασίας με τους Ευρωπαίους εταίρους της σε θέματα εξωτερικής και εσωτερικής πολιτικής και να συμβάλει με ενέργειές της στις απαιτήσεις του ευρωπαϊκού ενοποιητικού εγχειρήματος, ως τμήμα της προσπάθειας εκσυγχρονισμού της αλλά και προκειμένου να αποφύγει την περιθωριοποίηση, και εν τέλει την απομόνωση, εντός της Ένωσης και του ευρύτερου διεθνούς συστήματος. Όπως χαρακτηριστικά δήλωνε το 1998 ο Γιάννος Κρανιδιώτης, «η εξωστρεφής αντίληψη της διεθνούς πολιτικής είναι αυτή που οδηγεί στην ενίσχυση της διεθνούς θέσης της χώρας. Δημιουργεί συμμαχίες, ταύτιση συμφερόντων και επιτρέπει πιο αποτελεσματικά και αξιόπιστα την προώθηση των στόχων της εξωτερικής πολιτικής...» (Λάρκου, 2006).⁷

Τα δύο παραπάνω συμπεράσματα αναφορικά με την ελληνική εξωτερική πολιτική βρίσκονταν σε συμβιωτική σχέση μεταξύ τους, επειδή η πολιτική βελτίωσης των σχέσεων με την Τουρκία, εθεωρείτο ότι όχι μόνο θα συντελούσε στη σταθερότητα και ασφάλεια στο Αιγαίο αλλά και θα ενδυνάμωνε τη θέση της Ελλάδας εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ). Με άλλα λόγια, το βασικό ζητούμενο για την κυβέρνηση Σημίτη ήταν να ενισχύσει η Ελλάδα την άμυνά της και τη διεθνή θέση της μέσω της βελτίωσης των σχέσεων με την Τουρκία και της εναρμόνισης των στόχων της με εκείνους των εταίρων της στην Ένωση, ή όπως το έθετε με δόση υπερβολής ο πρωθυπουργός, να αποτυπωθεί η θέση της Ελλάδας στον εσωτερικό πυρήνα της Ένωσης» (Σημίτης, 2005α).

---

7. Για μια συζήτηση των πτυχών του νέου προσανατολισμού της ελληνικής πολιτικής βλ. μεταξύ άλλων, (Ioakimidis, 2000, Τσάκωνας, 2003, Tsardanidis and Stavridis, 2005, Economides, 2005, Kazamias, 2006).

Προς εξυπηρέτηση των παραπάνω στόχων, η κυβέρνηση Σημίτη βασίστηκε στην κεντρική παραδοχή ότι προτεραιότητά ήταν ο εκσυγχρονισμός της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, που μπορούσε να επιτευχθεί με την απόρριψη της εσωστρέφειας και της αμυντικής περιχαράκωσης, την ανάληψη εποικοδομητικών πρωτοβουλιών σε σχέση με όλες τις μείζονες προκλήσεις που αντιμετώπιζε η Ελλάδα στο εξωτερικό της περιβάλλον, καθώς και την ένταξη των ιδιαίτερων ζητημάτων εντός του πλαισίου της ευρύτερης ενοποιητικής πορείας της ΕΕ. Κοντολογίς, η χώρα θα ισχυροποιείτο ως προς όλα τα επίπεδα, εάν απέβαλλε τη συναισθηματικώς φορτισμένη εθνοκεντρική εξωτερική πολιτική των προηγούμενων κυβερνήσεων και συνέβαλε ενεργά στο 'ευρωπαϊκό γίγνεσθαι' και στην ενίσχυση του κοινού συμφέροντος της ΕΕ, της οποίας ήταν μέλος (Σημίτης, 2005: 79, 91, Ιωακειμίδης, 2000α: 123-4, Ιωακειμίδης, 2000β, Κρανιδιώτης, 1999).

Ο πρωθυπουργός και οι στενοί συνεργάτες του φαινόταν ότι ενστερνίζονταν, ο καθένας σε διαφορετικό βαθμό, τη διάχυτη στην ΕΕ λογική του νεο-λειτουργισμού. Σύμφωνα με αυτήν, τα κράτη μέλη δεν περιχαράκωνουν τη δράση τους με γνώμονα τη στενή προώθηση των εθνικών τους συμφερόντων, αλλά εστιάζουν την προσοχή τους στο ευρωπαϊκό επίπεδο αναμένοντας να αποκομίσουν ωφέλη ως προς την προώθηση των εθνικών συμφερόντων μέσω της ενίσχυσης ολοκλήρωσης της Ένωσης (Bache et al., 2011: 10-12) ή όπως το θέτει ο Ernst Haas, τροποποιούν τις προσδοκίες τους στρεφόμενοι σε υπερεθνικά μέσα, όταν μια τέτοια πορεία μοιάζει επωφελής (αναφέρεται στο Bache et al., 2011: 12).

Νέα Στρατηγική

Η επίτευξη των στόχων της νέας πολιτικής της βελτίωσης των σχέσεων με την Τουρκία απαιτούσε διαφορετική

στρατηγική από εκείνη που είχε εφαρμοστεί από τις προηγούμενες κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ, η οποία συνίστατο βασικά στην προσπάθεια ‘εξισορρόπησης’ της Ελλάδας έναντι της Τουρκίας, με συνδυασμό αμυντικής προπαρασκευής και καταγγελίας της παραβατικής – με γνώμονα το διεθνές δίκαιο – τουρκικής συμπεριφοράς (Tsakonias, 2010: 40).

Η στρατηγική, λοιπόν, που υιοθετήθηκε από τις κυβερνήσεις Σημίτη συνίστατο από τέσσερις βασικές, αλληλένδετες μεταξύ τους συνιστώσες. Η πρώτη απέβλεπε στη στήριξη της ενταξιακής προσπάθειας της Τουρκίας, αφού η μέχρι τούδε ελληνική στρατηγική παρακώλυσής της κρινόταν πλέον ως επιβλαβής. Όχι μόνο ανάλωνε τις διπλωματικές δυνάμεις της χώρας, αλλά τις ανάλωνε ανώφελα, επειδή ήταν εύλογο ότι η Ελλάδα δεν θα μπορούσε επ’ άπειρον να παρακωλύει τη σύμπραξη της ΕΕ με την Τουρκία. Επιπλέον, καθιστούσε την Ελλάδα τον κακό εταίρο που εμπόδιζε τη στενότερη συνεργασία της ΕΕ με την Τουρκία και, ως εκ τούτου, οδηγούσε στη διπλωματική απομόνωση της εντός της Ένωσης και στην αποδυνάμωση των σχέσεών της με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Συνεπώς, η κυβέρνηση Σημίτη αποφάσισε να άρει το *velo* για την ένταξη της Τουρκίας στην ΕΕ, χειριζόμενη την άρση του ως διαπραγματευτικό χαρτί στις διαβουλεύσεις της με τους εταίρους. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Κώστα Σημίτη, η ελληνική αρνησικυρία θα ήρετο με τους όρους ότι θα κατοχυρωνόταν η προοπτική προσφυγής στο Διεθνές Δικαστήριο για οριοθέτηση της υφαλοκρηπίδας σε συγκεκριμένο ‘ορατό’ χρονικό πλαίσιο και ότι η ενταξιακή πορεία της Κυπριακής Δημοκρατίας στην ΕΕ δεν θα καθοριζόταν από την επίλυση του πολιτικού προβλήματος (Σημίτης, 2005: 92-93).

Η δεύτερη στρατηγική συνιστώσα επιδίωκε να τεθεί τέλος στον ‘έντονο διμερή διπολικό χαρακτήρα’ των ελληνοτουρκικών σχέσεων και να καταβληθεί προσπάθεια ώστε η ΕΕ να αποτελέσει έναν εξωτερικό, σταθεροποιητικό παράγοντα σε

σχέση με τις σχέσεις αυτές (Σημίτης: 2005, 75-6). Με άλλα λόγια, τα εθνικά ζητήματα έπρεπε να αποκτήσουν ευρωπαϊκή διάσταση στη βάση του σκεπτικού ότι η κοινοτικοποίηση των διμερών σχέσεων θα μπορούσε να λειτουργήσει ως ένα αποτελεσματικότερο *veio* κατά της οποιασδήποτε παραβατικής συμπεριφοράς της Τουρκίας (Πρακτικά Βουλής, 1999: 2363, Σημίτης, 2005: 86, 92). Έτσι, η κυβέρνηση Σημίτη στοχεύοντας στη δημιουργία ενός δικτύου ανταμοιβών της υπό ένταξη Τουρκίας (ώστε η Άγκυρα να αυτοπεριοριστεί σε προκλήσεις έντασης και δημιουργία κρίσεων) ασπάστηκε τη στρατηγική της διασύνδεσης (linkage) των ελληνοτουρκικών σχέσεων και του Κυπριακού με το πολυμερές πλαίσιο της ΕΕ (Τσάκωνας, 2003: 71) επιλέγοντας να εγκαταλείψει 'τη στρατηγική των κυρώσεων υπό όρους' και την υιοθέτηση της 'στρατηγικής ανταμοιβών υπό όρους' προς την Τουρκία (Couloumbis, 1997/1998: 12).⁸

Η τρίτη στρατηγική συνιστώσα αποσκοπούσε στην ανάπτυξη ομαλότερων σχέσεων με την Τουρκία μέσα από συζήτηση αναφορικά με θέματα στα οποία υπήρχαν προοπτικές συνεννόησης. (Παπανδρέου, 2001, Κουλουμπής, 2002, Σημίτης, 2005: 56, 86). Με άλλα λόγια, έπρεπε να δοθεί έμφαση στην προώθηση θετικών στόχων, σε αντίθεση με το παρελθόν, όταν δινόταν έμφαση στην προώθηση αρνητικών στόχων με μάλλον μέτρια και, συχνά, μη εποικοδομητικά αποτελέσματα. Κοντολογίς, η επιλογή του μη-διαλόγου και ψυχρών σχέσεων με την Τουρκία, η οποία είχε υιοθετηθεί από τις κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ σχεδόν επί μια εικοσαετία, κρινόταν ως εσφαλμένη, ενώ εθεωρείτο ότι ο διάλογος υποσχόταν πιθανά ωφέλη.

---

8. Ο Παναγιώτης Τσάκωνας (P. J. Tsakonias, 2010) προσφέρει μια σε βάθος ενδιαφέρουσα μελέτη της νέας στρατηγικής. Κάνοντας χρήση του θεωρητικού εργαλείου της έννοιας της 'κοινωνικοποίησης', επιχειρηματολογεί στη βάση του ότι οι κυβερνήσεις Σημίτη ανέπτυξαν μια 'ενεργό στρατηγική κοινωνικοποίησης' η οποία σκόπευε να μετατρέψει την ΕΕ σε καταλυτικό εργαλείο ως προς την εξισορροπητική προσπάθεια της Ελλάδας έναντι της Τουρκίας.

Οι βασικοί συντελεστές της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής ανέμεναν ότι η ιδέα της ‘επενέργειας της διάχυσης’ ή ‘πολλαπλασιαστικής ενέργειας’ (*spill-over*) πάνω στην οποία στηριζόταν η νεο-λειτουργική προσέγγιση μπορούσε και έπρεπε να εφαρμοσθεί στις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Αυτό σημαίνει ότι η συνεργασία με την Τουρκία σε τομείς χαμηλής πολιτικής αναμενόταν να αναπτύξει δυναμική, η οποία θα οδηγούσε σε περαιτέρω συνεργασία και, εν τέλει, θα δημιουργούσε τις προϋποθέσεις άμβλυνσης των ελληνοτουρκικών ζητημάτων (Κρανιδιώτης, 2000: 202, Ομιλία Σημίτη, 1999, Σημίτης, 2005: 86).

Η τέταρτη στρατηγική συνιστώσα στόχευε στην έναρξη συνομιλιών με την Τουρκία με απώτερο στόχο την υπογραφή συνυποσχετικού για υπαγωγή στο Διεθνές Δικαστήριο αναφορικά με την οριοθέτηση της υφαλοκρηπίδας (Σημίτης, 2005: 83). Για τον Έλληνα πρωθυπουργό ήταν εύλογο ότι πρόοδος ως προς την επίλυση του θέματος της υφαλοκρηπίδας θα οδηγούσε σε σταθερότητα στο Αιγαίο με όλα τα συνεπακόλουθα οφέλη (Σημίτης, 2005: 83).⁹ Παράλληλα, θα έθετε τέλος στην αδιάλειπτη, καυστική κριτική, την οποία διέχεε η Άγκυρα προς Ευρωπαίους και Αμερικανούς αξιωματούχους, ότι η Αθήνα αρνείται τον διάλογο ως μέσο επίλυσης των διμερών ζητημάτων. Έτσι, η Ελλάδα δεν θα απέκλινε πλέον, αλλά αντιθέτως θα στήριζε τη γρήγορη και ομαλή πρόοδο της ενταξιακής πορείας της Τουρκίας, προς την οποία πίεζαν έντονα οι περισσότερες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες (και η Ουάσιγκτον), και θα αποδείκνυε ότι η Ελλάδα συμμετείχε εποικοδομητικά στο ευρωπαϊκό εγχείρημα (Σημίτης, 2005α).

Μερική Νομιμοποίηση ...

Η νέα πολιτική και στρατηγική της κυβέρνησης Σημίτη εκφράστηκε στη Σύνοδο Κορυφής της ΕΕ στο Ελσίνκι στις 10-11

9. Για μια περιεκτική συζήτηση διαφορετικών τουρκικών ερμηνειών της νέας στρατηγικής της Ελλάδας προς την Τουρκία (Kazamias, 2006: 138-9).

Δεκεμβρίου του 1999. Η άρση του *veto* της Ελλάδας έδωσε το πράσινο φως για την έναρξη της ενταξιακής πορείας της Τουρκίας και σηματοδότησε μια νέα σελίδα στην προσέγγιση της Αθήνας με την Άγκυρα, ενώ παράλληλα προλείανε το έδαφος για ένταξη της Κυπριακής Δημοκρατίας στην ΕΕ χωρίς να έχει προηγηθεί επίλυση του Κυπριακού ζητήματος. Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο στις αποφάσεις του απέδωσε επίσης έμφαση στο διεθνές δίκαιο ως βάση επίλυσης των συνοριακών διαφορών των υποψηφίων προς ένταξη χωρών. Ωστόσο, πρέπει να υπογραμμισθεί ότι η σύνδεση της ενταξιακής πορείας της Τουρκίας με την επίλυση των ελληνοτουρκικών διαφορών στην απόφαση του Συμβουλίου ήταν έμμεση και δεν εξέφραζε ρητή προϋπόθεση.¹⁰ Συγκεκριμένα, το συμπέρασμα του Συμβουλίου ήταν ότι οι υποψήφιοι προς ένταξη χώρες,

πρέπει να συμμερίζονται τις αξίες και τους στόχους της ΕΕ, όπως αυτές ορίζονται στις Συνθήκες. Εν προκειμένω, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο τονίζει την αρχή της ειρηνικής επίλυσης των διαφορών σύμφωνα με τον Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών και παροτρύνει τα υποψήφια κράτη να καταβάλουν κάθε προσπάθεια για την επίλυση κάθε εκκρεμούς συνοριακής διαφοράς και άλλων συναφών θεμάτων. Άλλως, θα πρέπει να φέρουν τη διαφορά ενώπιον του Διεθνούς Δικαστηρίου εντός ευλόγου χρονικού διαστήματος. Το αργότερο στα τέλη του 2004, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο θα επανεξετάσει την κατάσταση ως προς κάθε εκκρεμή διαφορά, ιδίως όσον αφορά τις επιπτώσεις στην ενταξιακή διαδικασία προκειμένου να προαγάγει την επίλυσή

---

10. Το ότι τα ζητήματα στο Αιγαίο μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας δεν ήταν βαρύνουσας σημασίας για τους Ευρωπαίους εταίρους φάνηκε ξεκάθαρα το 2004 όταν δρομολογήθηκε η έναρξη της ενταξιακής διαπραγματεύσεως με την Τουρκία, αν και οι διμερείς διαφορές δεν είχαν επιλυθεί.

τους μέσω του Διεθνούς Δικαστηρίου. (Συμπεράσματα της Προεδρίας, 1999: παρ. 4, 3).

Τέσσερις ημέρες μετά τη Σύνοδο Κορυφής στο Ελσίνκι, στη διακηρυκτική ομιλία του προς την Ολομέλεια της Βουλής που αφορούσε τις αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, ο πρωθυπουργός επιδίωξε να μεταφέρει το μήνυμα ότι η εξωτερική πολιτική της κυβέρνησής του είχε δημιουργήσει αισιόδοξες προοπτικές για το μέλλον της Ελλάδας και μια θετική προοπτική για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις.

Η ισχυρή Ελλάδα, που είναι ισότιμη στην Ευρώπη, είναι επίτευγμά μας. [...] Όλους αυτούς τους μήνες, δείξαμε ότι η περιχαράκωση και η απομόνωση δεν μας αρμόζουν. Οι Έλληνες μπορούν να βλέπουν το μέλλον με αισιοδοξία. Η Ελλάδα σήμερα είναι μια χώρα δυναμική, που βλέπει θετικά το μέλλον της στην περιφέρεια, στον ευρωπαϊκό χώρο και στο διεθνές σύστημα.[...] Με την απόφαση του Ελσίνκι διαμορφώνεται μια θετική προοπτική στις σχέσεις μας με την Τουρκία. Μια θετική προοπτική για την ειρήνη στην περιοχή. Αυτός ήταν ο στρατηγικός μας στόχος.» (Πρακτικά Βουλής, 1999: 2362, 2364, 2366).¹¹

Ωστόσο, το αίσθημα αισιοδοξίας σε σχέση με τα αναμενόμενα αποτελέσματα της νέας πολιτική προς την Τουρκία, τα οποία πανηγυρικά διακήρυττε ο Κώστας Σημίτης από το βήμα της Βουλής, δεν ήταν γενικευμένο στο σύνολο του πολιτικού κόσμου της χώρας (συμπεριλαμβανομένων και κύκλων του κυβερνώντος κόμματος), των διπλωματών, των Ενόπλων Δυνάμεων και των δημόσιων αναλυτών εξωτερικής πολιτικής. Με άλλα λόγια, δεν υφίστατο ευρεία και βαθιά συναίνεση

---

11. Βλ. επίσης, (Σημίτης 2001: 24-25).

(είτε μερικώς είτε καθολικώς) και για τα τρία δομικά μέρη¹² της νέας πολιτικής, ήτοι ως προς τους στόχους της κυβερνητικής πολιτικής, τη στρατηγική επίτευξής τους και τις τακτικές κινήσεις.

Πιο συγκεκριμένα, η αντίδραση ενός μεγάλου μέρους του πολιτικού κόσμου, όπως και της κοινής γνώμης, ήταν διττή. Το κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης, δηλαδή η Νέα Δημοκρατία, το Κόμμα του Συνασπισμού, υπό την ηγεσία του Νίκου Κωνσταντόπουλου (το οποίο συσπείρωνε δυνάμεις από τον χώρο της Αριστεράς), καθώς και ένα τμήμα του κυβερνώντος κόμματος επικροτούσαν την κεντρική παραδοχή της κυβέρνησης, δηλαδή την ανάγκη εκσυγχρονισμού της εξωτερικής πολιτικής, καθώς και τον βασικό της στόχο, δηλαδή την ενίσχυση της άμυνας της Ελλάδας και της διεθνούς της θέσης μέσω της επιδίωξης βελτίωσης των σχέσεων με την Τουρκία και της εναρμόνισης των στόχων της με εκείνους των Ευρωπαίων εταίρων της.

Όπως χαρακτηριστικά ο νεοεκλέγμενος πρόεδρος της Νέας Δημοκρατίας Κώστας Καραμανλής,¹³ αποτιμώντας τις αποφάσεις της Συνόδου Κορυφής στο Ελσίνκι, δήλωνε στην ομιλία του προς την Ολομέλεια της Βουλής «... είμαστε η παράταξη του ευρωπαϊκού προσανατολισμού της χώρας. Το πιστέψαμε, το επιδιώξαμε με συνέπεια, το πετύχαμε.[...] Και τα όπλα, τις δυνατότητες που έδωσε στη χώρα η μεγάλη εκείνη επιλογή έχουμε χρέος να τα φυλάσσουμε και να τα αξιοποιούμε αποτελεσματικά». (Πρακτικά Βουλής, 1999: 2375).

Ο Κώστας Καραμανλής επιδοκίμαζε επίσης τις δυο στρατηγικές συνιστώσες υποστήριξης της ενταξιακής πορείας της

---

12. Σύμφωνα με του υπόδειγμα του Alexander George που αναφέρθηκε παραπάνω.

13. Ο Κώστας Καραμανλής εξελέγη Πρόεδρος της Νέας Δημοκρατίας το 1997 μετά την ήττα του κόμματός του στην εκλογική αναμέτρηση με το ΠΑΣΟΚ το 1996.

Τουρκίας και της διασύνδεσης των ελληνοτουρκικών σχέσεων με το πολυμερές πλαίσιο της ΕΕ, προσβλέποντας στον περιορισμό της επιθετικότητας της γείτονος και την προώθηση της ασφάλειας και σταθερότητας στην περιοχή. «Θα είμαστε ευτυχείς, αν προχωρούσε η ανάπτυξη των ευρωτουρκικών σχέσεων. Και θα το επιδιώξουμε ως κυβέρνηση», υπογράμμισε στην ίδια ομιλία ο αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης (Πρακτικά Βουλής, 1999: 2376).¹⁴

Οι παραπάνω δύο στρατηγικές συνιστώσες έχαιραν επίσης νομιμοποίησης σε ικανοποιητικό βαθμό στα μάτια του ευρύτερου πολιτικού κόσμου αλλά και της κοινής γνώμης. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο πρώτο τετράμηνο του 2000 το ποσοστό των Ελλήνων υπέρ της ένταξης της Τουρκίας στην ΕΕ άγγιξε σχεδόν το 40 τοις εκατό, ένα από τα υψηλότερα ποσοστά μεταξύ των χωρών-μελών της Ένωσης εκείνης της χρονικής περιόδου (Standard Eurobarometer, National Report, 2000).¹⁵

Η κυβέρνηση, λοιπόν, είχε εξασφαλίσει νομιμοποίηση ως προς τις δύο παραπάνω στρατηγικές συνιστώσες, ωστόσο δεν την είχε εξασφαλίσει και ως προς τον τακτικό χειρισμό της άρσης του *veto* που είχε υιοθετήσει με απώτερο στόχο τη στήριξη της ευρωπαϊκής πορείας της Τουρκίας και της 'κοινοτικοποίησης' των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Αναφορικά με αυτόν, η ετυμηγορία όλων των κομμάτων της αντιπολίτευσης που εκπροσωπούσαν στην Βουλή ήταν απολύτως αρνητική.¹⁶

14. Για τη θετική τοποθέτηση του Ν. Κωσταντόπουλου επί του αναπροσανατολισμού της πολιτικής της κυβέρνησης ως προς τις σχέσεις με την Τουρκία εντός της ΕΕ βλ. (Πρακτικά της Βουλής, 1999: 2389-90).

15. Το υψηλότερο ποσοστό 44% υπέρ της ένταξης είχε μετρηθεί στην Ισπανία, και το χαμηλότερο 19% στο Λουξεμβούργο και στην Αυστρία.

16. Αντιπολιτευόμενα κόμματα Θ' Βουλευτικής Περιόδου και ποσοστά που έλαβαν στις εκλογές του 1996: Νέα Δημοκρατία (38,12%), Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΚΚΕ) (5,6%), Συνασπισμός της Αριστεράς και της Προόδου (5,12%), Δημοκρατικό Κοινωνικό Κίνημα (ΔΗ.Κ.ΚΙ) (4,44%).

Συγκεκριμένα, ενώ η αξιωματική αντιπολίτευση και η πλειοψηφία του πολιτικού κόσμου αξιολογούσε θετικά τους διπλωματικούς ελιγμούς της κυβέρνησης σε σχέση με την ενταξιακή πορεία της Κύπρου,¹⁷ ασκήθηκε σφροδρότατη κριτική στην κυβέρνηση για την άρση του ελληνικού *veto* πριν να έχουν εξασφαλισθεί έμπρακτα τουρκικά ανταλλάγματα, δηλαδή να έχουν τεθεί συγκεκριμένες προϋποθέσεις όπως στο παρελθόν, ήτοι η παραίτηση από την απειλή και τη χρήση βίας και σεβασμός του διεθνούς δικαίου και των Συνθηκών.¹⁸ Συγκεκριμένα ο Κώστας Καραμανλής συνόφισε ως εξής από το Βήμα της Βουλής:

Η ουσία είναι ότι για το Ελσίνκι εμείς κάνουμε την εξής αποτίμηση και κατά βάθος είναι βέβαιο ότι ξέρετε πως έχουμε δίκιο: η Τουρκία πήρε πολλά, κύριε Σημίτη. Πώς να το κάνουμε. Αναγνωρίστηκε, χαρακτηρίστηκε υποψήφια χώρα. Μεγάλη υπόθεση. Είναι σε αυτήν τη φάση πολύ

---

17. Αν και, όπως σημείωνε ο κ. Καραμανλής, η αναφορά του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου στην αποσύνδεση της ένταξης από τη διευθέτηση του πολιτικού ζητήματος δεν προδίκαιζε τελική επιτυχή έκβαση, επειδή ήταν 'σφηνωμένη' ανάμεσα σε άλλες 'πονηρές' διατυπώσεις οι οποίες ενείχαν μελλοντικούς κινδύνους. (Πρακτικά Βουλής, 1999: 2378).

18. Οι προϋποθέσεις αυτές είχαν διατυπωθεί ως κοινή θέση των 15 στο Συμβούλιο Σύνδεσης ΕΚ-Τουρκίας στις 29 Απριλίου 1997, ωστόσο δεν είχαν επαναληφθεί στα συμπεράσματα της Συνόδου Κορυφής του Λουξεμβούργου τον Δεκέμβριο του 1997. Στο Λουξεμβούργο οι προϋποθέσεις ένταξης της Τουρκίας που αφορούσαν τις ελληνοτουρκικές σχέσεις διατυπώθηκαν με ευρύ τρόπο: επίτευξη ικανοποιητικών και σταθερών σχέσεων μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, διευθέτηση διαφορών, ιδιαίτερος μέσω νομικών διαδικασιών, συμπεριλαμβανομένης της προσφυγής στο Διεθνές Δικαστήριο (Presidency Conclusions, 1997: A.35). Ωστόσο, επαναδιατυπώθηκαν στα συμπεράσματα της Έκθεσης της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την ενταξιακή πορεία της Τουρκίας το 1998 (European Commission, Regular Report from the Commission on Turkey's Progress Towards Accession, 1998: 53, https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/archives/pdf/key_documents/1998/turkey_en.pdf).

σπουδαιότερο από την πιθανή της ένταξη, αν ποτέ γίνει. Είναι διαβατήριο, είναι γόητρο, είναι κύρος. [...] Δεν λέμε να μην γινόταν αυτό. Αλλά έπρεπε να απαιτήσουμε επίμονα και αποτελεσματικότερα πολύ περισσότερα. Ευθείες αναφορές. Να δεχθεί – με την καλή έννοια του όρου – ότι δεν θα περεκκλίνει από μια συμπεριφορά. Ρητές δεσμεύσεις. Ε, αυτό δεν έγινε. Πώς να το κάνουμε. (Πρακτικά Βουλής, 1999: 2382).

Εδώ χρειάζεται να σημειωθεί ότι τα μικρότερα κοινοβουλευτικά κόμματα ΔΗ.Κ.ΚΙ και ΚΚΕ καυτηρίασαν την άρση του *veto* γενικότερα και δεν περιόρισαν την κριτική τους στο θέμα των ανταλλαγμάτων. Συγκεκριμένα, το πρώτο τάχθηκε εναντίον της, επειδή θεώρησε ότι αποτελούσε απώλεια ενός αποτελεσματικού όπλου κατά των προκλήσεων της Τουρκίας, ενώ το δεύτερο, επειδή ενίσχυε τα συμφέροντα των ευρωπαϊκών ηγετικών χωρών και των στρατηγικών συμφερόντων των ΗΠΑ στην Ευρώπη (Πρακτικά Βουλής: 2371-2, 2385, 2387).¹⁹

Και μπορεί η άρση του *veto* να ήταν πλέον τετελεσμένο γεγονός, αλλ' ωστόσο η έντονη κριτική που ασκήθηκε υπονόμει το κύρος της κυβέρνησης και τη βάση δημιουργίας 'γνωστικής νομιμοποίησης', επειδή δήλωνε έλλειψη εμπιστοσύνης ως προς την κυβερνητική ικανότητα να υλοποιήσει τους διακηρυγμένους στόχους της νέας εξωτερικής πολιτικής χωρίς να θίγονται τα εθνικά συμφέροντα.

Ακόμα δριμύτερη ήταν η επίθεση εναντίον της τέταρτης στρατηγικής συνιστώσας, η οποία εκφραζόταν μέσω της αποδοχής της παραίνεσης του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου στο

---

19. Ο πρόεδρος του Συνασπισμού Νίκος Κωσταντόπουλος, αν και δεν άσκησε κριτική ως προς την άρση του *veto* και σημείωσε ότι το *veto* έτσι κι αλλιώς δεν ήταν χρήσιμο, χαρακτήρισε την απόφαση της κυβέρνησης αποτέλεσμα ελληνοτουρκικού συμβιβασμού και πιέσεων (εννοώντας έξωθεν) και είπε ότι ως προς αυτό η κυβέρνηση έπρεπε να φανεί ειλικρινής (Πρακτικά Βουλής, 1999: 2393).

Ελσίνκι να καταβάλουν οι υποψήφιοι προς ένταξη χώρες προσπάθεια για την επίλυση κάθε εκκρεμούς συνοριακής διαφοράς και άλλων συναφών θεμάτων, διαφορετικά θα έπρεπε να φέρουν τη διαφορά ενώπιον του Διεθνούς Δικαστηρίου εντός εύλογου χρόνου. Η σκαιότερη κριτική προήλθε από το ΚΚΕ το οποίο στηλίτευσε την κυβέρνηση για απώλεια των κυριαρχικών δικαιωμάτων της Ελλάδας, επειδή 'μπαίνουν στο παζάρι' με την τουρκική ηγεσία αποδεχόμενοι τον διάλογο και την παραπομπή των συνοριακών διαφορών στο καθοδηγούμενο Δικαστήριο της Χάγης (Πρακτικά Βουλής: 2385, Ριζοσπάστης, 1999).

Τα βέλη εναντίον αυτής της στρατηγικής συνιστώσας δεν εκτοξεύονταν μόνο από το ΚΚΕ. Όλες οι κατά τα άλλα ιδεολογικώς διηρημένες αντιπολιτευτικές δυνάμεις, τόσο από τον χώρο της Αριστεράς όσο της Δεξιάς και του Κέντρου, συμφωνούσαν ότι η υιοθέτηση της συγκεκριμένης παραίνεσης ήταν αντίθετη με τα εθνικά συμφέροντα και απαξίωνα συνολικά τη ληφθείσα κυβερνητική στρατηγική επιλογή. Όπως συνόψιζε ο Κώστας Καραμανλής από το Βήμα της Βουλής, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο εμφανιζόταν να αναγνωρίζει και να νομιμοποιεί τις τουρκικές εδαφικές διεκδικήσεις και να παραπέμπει σε διαπραγματεύσεις εφ' όλης της ύλης χωρίς σαφείς όρους και προϋποθέσεις (Πρακτικά Βουλής, 1999: 2377, και 2371, 2377-79, 2384-85, 2388, 2392 και *passim*).²⁰ Η απάντηση της κυβέρνησης ότι αυτές οι υποψίες ήταν αβάσιμες, επειδή η απόφαση του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου δεν υποχρέωνε την Ελλάδα να συζητήσει όποιες απαιτήσεις ήθελε να προβάλλει η Τουρκία, ουδόλως εξευμένισε τους επικριτές της (Πρακτικά Βουλής, 1999: 2380).

Δεν ήταν, ωστόσο, μόνο τα κόμματα της αντιπολίτευσης που επέκριναν την τέταρτη συνιστώσα της στρατηγικής της κυβέρνησης, καθώς αποδείχθηκε ιδιαιτέρως επίμαχη μέσα στο

---

20. Η έμφαση δική μου.

ίδιο το κυβερνών κόμμα, μεγάλο κομμάτι του οποίου δεν συνέπλεε γενικώς με τη νέα εξωτερική πολιτική της κυβέρνησης. Το εκσυγχρονιστικό ρεύμα που εκπροσωπούσε ο Σημίτης, αντανάκλαση του οποίου ήταν και η νέα 'εκσυγχρονιστική' εξωτερική πολιτική της κυβέρνησης, δεν είχε διεισδύσει βαθιά στους κόλπους του ΠΑΣΟΚ στο οποίο επικρατούσαν οι παλαιές αντιλήψεις αναφορικά με τη χάραξη κυβερνητικής πολιτικής στους σημαντικότερους τομείς. Αντιθέτως, είχε μεγαλύτερη διεισδυτικότητα σε χώρους στα δεξιά και αριστερά του ΠΑΣΟΚ, όπως εύστοχα σημειώνει ο Γιάννης Παππάς (2008: 231-232, Σημίτης, 2005: 499-500).

Μεταξύ των διαφωνούντων για τη στρατηγική που αποτυπώθηκε στο Ελσίνκι συμπεριλαμβάνονταν και σημαντικά στελέχη του ΠΑΣΟΚ, αν και οι περισσότεροι δεν εξέφραζαν ανοιχτά τις αντιρρήσεις τους δημοσίως (*Το Βήμα*, 1999, Ριζοσπάστης, 2000).²¹ Τρανταχτή εξαίρεση αποτελούσε ο Αναστάσιος Πεπονής, πρώην υπουργός και ηγετικό στέλεχος της επονομαζόμενης 'εσωκομματικής αντιπολίτευσης' του ΠΑΣΟΚ ο οποίος συχνά επέκρινε ευθέως την κυβερνητική ομάδα για τους χειρισμούς της. Κατηγορώντας επί μακρόν την κυβέρνηση για ψυχολογικό αφοπλισμό του ελληνικού λαού μέσω της καλλιέργειας ψευδαισθήσεων περί 'ευρωπαϊκής αλληλεγγύης' και 'κοινής ευρωπαϊκής εξωτερικής πολιτικής' (Διακογιάννης, 1999), καυτηρίασε δημοσίως τις αποφάσεις στο Ελσίνκι δηλώνοντας: «Το τραγικό συμπέρασμα είναι ότι η ελληνική κυβέρνηση προσυπογράφει ένα κείμενο με το οποίο εμμέσως αλλά σαφώς αναγνωρίζεται ότι αμφισβητούνται από υποψήφιο για την Ένωση κράτος τα σύνορά μας» (*Το Βήμα*, 1999).

---

21. Χαρακτηριστικά παραδείγματα επιφανών στελεχών ήταν ο Θεόδωρος Πάγκαλος, παραιτηθείς υπουργός Εξωτερικών (Σεπτ. 1996 - Φεβρ. 1999) και ο Άκης Τσοχατζόπουλος, υπουργός Άμυνας (Σεπτ. 1996 - Οκτ. 2001).

Εν ολίγοις, η αντιπαράθεση μεταξύ επικριτών και κυβέρνησης ως προς την τέταρτη στρατηγική συνιστώσα αντανακλούσε σε μεγάλο βαθμό την κλασική αντιπαράθεση αντιλήψεων μεταξύ της θεωρητικής προσέγγισης, του ρεαλισμού από τη μια, και από την άλλη, του ιδεαλισμού στην ανάλυση των διεθνών σχέσεων. Με άλλα λόγια, οι επικριτές ενστερνίζονταν τη λογική του ‘μηδενικού αθροίσματος’ (το κέρδος του ενός αποτελεί εξ ορισμού ζημιά για τον άλλο) στις σχέσεις μεταξύ ανταγωνιστικών κρατών, που πρεσβεύουν οι ρεαλιστές. Από την πλευρά της, η κυβέρνηση απέρριπτε αυτή τη λογική και αποδεχόταν την πεποίθηση των ιδεαλιστών, ήτοι ότι είναι δυνατό κράτη που βρίσκονται σε ανταγωνιστικές μεταξύ τους σχέσεις, εάν συντονίσουν τις κινήσεις τους, να αποκομίσουν αμοιβαία οφέλη.

... και Άκαρπες Διερευνητικές Επαφές

Με την επανεκλογή του ΠΑΣΟΚ στις βουλευτικές εκλογές τον Απρίλιο του 2000, η κυβέρνηση Σημίτη φάνηκε για λίγο πως είχε καταφέρει να περάσει μέσα από τις συμπληγάδες της δριμύτατης κριτικής που ασκούσαν τα κόμματα της αντιπολίτευσης, από κοινού με τους σφοδρούς οπαδούς μιας επιθετικής ‘εθνικής’ στρατηγικής εντός και εκτός του κυβερνώντος κόμματος, οι οποίοι αυτοπροσδιορίζονταν ως πατριώτες με έντονη δημόσια παρουσία.²²

Η έναρξη της Κυπριακής Δημοκρατίας στην ΕΕ, ως αποτέλεσμα επιτυχών χειρισμών της κυβέρνησης Σημίτη, απέτρεψε σε μεγάλο βαθμό το να εξελιχθεί η στρατηγική της έναρξης

---

22. Στις εκλογές το ΠΑΣΟΚ αύξησε το ποσοστό των ψήφων που έλαβε κατά 2,30% σε σχέση με τις εκλογές του 1996. Η Νέα Δημοκρατία αύξησε το δικό της ποσοστό κατά 4,62% και μείωσε κατά 1,05% τη διαφορά της από το κυβερνών κόμμα. Σχετικά με τους θιασώτες της επιθετικής ‘εθνικής’ στρατηγικής’ βλ. (Coulombis, 1997/1998: 16, Ηρακλείδης, 2001: 26-30).

επαφών με την Τουρκία για την οριοθέτηση της υφαλοκρηπίδας σε μείζον θέμα εκλογικής αντιπαράθεσης ανάμεσα στα δύο μεγάλα κόμματα ενόψει των γενικών εκλογών της 9ης Απριλίου 2000.²³ Εξάλλου, η πολιτική προσέγγισης με την Τουρκία που είχε υιοθετηθεί από την κυβέρνηση Σημίτη εμφανιζόταν ελκυστική για τον ελληνικό λαό. Ποια θα μπορούσε να είναι άλλωστε η καλύτερη εναλλακτική πρόταση για την ελληνική κοινωνία, η οποία είχε βιώσει τον έντονο κραδασμό της κρίσης των Ιμίων τρία μόλις χρόνια νωρίτερα και αποζητούσε μείωση της διμερούς έντασης;

Αν και τα στοιχεία που υπάρχουν είναι αποσπασματικά, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η επανεκλογή του ΠΑΣΟΚ, η οποία πρωτίστως οφειλόταν στις αισιόδοξες προοπτικές για την οικονομία της χώρας και στην επικοινωνιακή του υπεροπλία, σε κάποιο βαθμό απηχούσε και μια γενικότερη επιδοκιμασία για τη νέα πολιτική βελτίωσης των σχέσεων με την Τουρκία. Ωστόσο, η επιδοκιμασία αυτή στον βαθμό που πράγματι υφίστατο, γρήγορα αποδείχθηκε ότι απείχε κατά πολύ από το να οιωνίζεται αποδοχή της στρατηγικής του ουσιαστικού διμερούς διαλόγου για θέματα υψηλής πολιτικής. Όταν πληροφορίες για τις άτυπες συναντήσεις του Χρήστου Ροζάκη με τον γενικό γραμματέα του τουρκικού Υπουργείου Εξωτερικών, Osman Faruk Loğoğlu μέσα στο 2001, με στόχο την προετοιμασία εδάφους για έναρξη διερευνητικών συνομιλιών προς διευθέτηση του οριστικού εύρους της αιγιαλίτιδας ζώνης στο Αιγαίο (απαραίτητη προϋπόθεση για την έναρξη διαπραγματεύσεων με θέμα την οριοθέτηση της υφαλοκρηπίδας) άρχισαν να διαρρέουν, οι φωνές των δημόσιων επικριτών δυνάμωσαν, τόσο από τα δεξιά όσο και από τα αριστερά (Ριζοσπάστης, 2002).

---

23. Η παρούσα μελέτη δεν ασχολείται με την ευρύτερη τοποθέτηση των ελληνικών κυβερνήσεων όσον αφορά το Κυπριακό. Το θέμα αυτό αναλύεται διεξοδικώς από άλλες επιστημονικές συνεισφορές στον ανά χείρας τόμο.

Άλλωστε, και η υποστήριξη της ευρωπαϊκής προοπτικής της Τουρκίας από την ελληνική κοινή γνώμη αποδείχθηκε παροδική, με αποτέλεσμα στο δεύτερο κιόλας εξάμηνο του 2001 να παρουσιάσει δραματική πτώση στο 26% – έναντι του 39% στις αρχές του 2000. Στις αρχές δε του 2001 μόνο το 20% υποστήριζε πλέον την ένταξη της Τουρκίας στην ΕΕ (Standard Eurobarometer, 2002(56): B.73, 2002 (57): 4) παρά τη συνεχιζόμενη σταθερή στάση υπέρ της ένταξής της, που διατηρούσε όχι μόνο η κυβέρνηση, αλλά και η Νέα Δημοκρατία, ο Συνασπισμός και άλλα μικρότερα κόμματα από τον χώρο της Αριστεράς, παρά την αισθητή βελτίωση του διμερούς κλίματος που συνοδευόταν από την υπογραφή σειράς διμερών συμφωνιών ‘χαμηλής πολιτικής’²⁴ και παρά τη συνεχή προσπάθεια καλλιέργειας μιας θετικής ‘Εικόνας’ των ελληνοτουρκικών σχέσεων, μέσω τόσο κυβερνητικών δηλώσεων, κυρίως δια του στόματος του νέου υπουργού Εξωτερικών Γιώργου Παπανδρέου (1999-2004) όσο και εκτεταμένης δημόσιας προβολής φιλικών στιγμών με τον Τούρκο ομόλογό του, Ismail Gem.

Ωστόσο, η κυβέρνηση δεν εγκατέλειψε την απόφαση για διερευνητικές επαφές με την Άγκυρα. Μάλιστα, το διάστημα 2002-2003 οι επαφές φαινόταν να έχουν φτάσει σε σημείο που έμοιαζε να υπόσχεται την εξεύρεση μιας συμβιβαστικής λύσης ως προς την έκταση των ελληνικών χωρικών υδάτων. Σε γενικές γραμμές, η λύση παρουσιαζόταν να στηρίζεται στην ιδέα εφαρμογής διαφοροποιημένου εύρους των ελληνικών χωρικών υδάτων στο Αιγαίο μεταξύ 6 ν.μ. και 12 ν.μ αναλόγως με την περιοχή, έτσι ώστε η Τουρκία να μην αισθάνεται

---

24. Οι συμφωνίες αφορούσαν στους τομείς του εμπορίου, του τουρισμού, της δικαιοσύνης και της συνεργασίας σε θέματα λαθρομετανάστευσης. Ωστόσο, ως προς τη λήψη Μέτρων Οικοδόμησης Εμπιστοσύνης, τα αποτελέσματα ήταν λιγότερο ενθαρρυντικά.

εγκλωβισμένη.²⁵ Εν τέλει, όμως, και σύμφωνα με αξιόπιστες πηγές,²⁶ ο πρωθυπουργός κινούμενος πολύ προσεκτικά απέφυγε να λάβει αποφάσεις, με αποτέλεσμα το μεσαίο στάδιο συζήτησης των προβλημάτων στο οποίο βρίσκονταν οι διαπραγματεύσεις να μην ολοκληρωθεί.²⁷ Είναι απαραίτητο να σημειωθεί ότι, τη στιγμή που οι διερευνητικές βρίσκονταν πλέον σε καίρια φάση, η Ελλάδα εισηχόταν σε χρονιά βουλευτικών εκλογών.

Ο Κώστας Σημίτης στο βιβλίο του *Πολιτική για μια Δημοκρατική Ελλάδα 1996-2004* στο οποίο αποτιμά την πολιτική της κυβέρνησής του, σημειώνει ότι τον Μάρτιο του 2004, όταν το ΠΑΣΟΚ ηττήθηκε στις βουλευτικές εκλογές, «με την εκπεφρασμένη κι ορατή βούληση των μερών να ξεπεραστούν ορισμένα δυσεπίλυτα προβλήματα, ήταν ζήτημα χρόνου, ίσως λίγων μηνών η ευδόκιμη κατάληξη στη βάση της αμοιβαίας συναίνεσης, με κερδισμένες και τις δύο πλευρές» των διερευνητικών επαφών (Σημίτης, 2005: 104). Αυτό, όμως, είναι αδύνατο να υποστηριχθεί με βεβαιότητα. Αφ' ενός, όπως υπογραμμίζει ο ίδιος ο κ. Σημίτης στο βιβλίο του (Σημίτης, 2005: 104), και επιβεβαιώνουν οι προαναφερθείσες πηγές, ένα ιδιαιτέρως ακανθώδες ζήτημα για την ελληνική πλευρά

---

25. Τα ελληνικά χωρικά ύδατα της Ελλάδας στο Αιγαίο εκτείνονται στα 6 ν.μ. Η Ελλάδα έχει δικαίωμα επέκτασης των χωρικών υδάτων της μέχρι και 12 ν.μ.

26. Συνεντεύξεις της συγγραφέως με δύο υψηλόβαθμους αξιωματούχους του υπουργείου Εξωτερικών, που είχαν άμεση γνώση και ενημέρωση για τις διερευνητικές, από τη στιγμή της έναρξής τους και μετά, οι οποίοι συνομίλησαν με τη συγγραφέα, με την προϋπόθεση της ανωνυμίας, στις 22.09.2009 και στις 12.10. 2018, αντιστοίχως. Από εδώ και στο εξής θα αναφερόμαστε σε αυτούς ως Α και Β.

27. Σύμφωνα με το γενικό υπόδειγμα διαπραγματεύσεων, οι συζητήσεις εκτυλίσσονται σε τρία στάδια: το αναρκτήριο στάδιο, μέσα στο οποίο καθορίζεται το πλαίσιο της διαπραγμάτευσης, το μεσαίο στάδιο επίλυσης των προβλημάτων, κατά το οποίο γίνεται προσπάθεια επίτευξης συμφωνίας και το καταληκτικό στάδιο, οπότε οριστικοποιείται η συμφωνία.

το οποίο δυσχέραινε την ευνοϊκή εξέλιξη των διερευνητικών συνομιλιών για τα χωρικά ύδατα ήταν το θέμα των 'γκριζών ζωνών'. Το ζήτημα αυτό η Άγκυρα επέμενε να το διατηρεί ανοικτό χωρίς όμως να διασαφηνίζει τη θέση της. Αφ' ετέρου, παρά το γεγονός ότι οι στόχοι του σχεδίου της νέας εξωτερικής πολιτικής είχαν λάβει νομιμοποίηση και έχαιραν συναίνεσης, η στρατηγική συνιστώσα εξεύρεσης λύσης με την Τουρκία στο θέμα της υφαλοκρηπίδας, πάνω στη βάση συμβιβασμού, τουτέστιν υποχωρήσεων από την πλευρά της Ελλάδας, όπως αναπτύχθηκε νωρίτερα, δεν έτυχε ευρείας νομιμοποίησης –και επομένως συναίνεσης– θεωρούμενη σκανδαλώδης από την πλειοψηφία τόσο της Δεξιάς όσο και της Αριστεράς αλλά και από μέλη του ΠΑΣΟΚ.

Για την κυβέρνηση Σημίτη μάλλον ήταν εξαρχής ορατό ότι η αξιωματική αντιπολίτευση δύσκολα θα αποδεχόταν τη στρατηγική του διαλόγου με την Τουρκία για εξεύρεση συμβιβαστικής λύσης ως προς το ζήτημα της υφαλοκρηπίδας (Πρακτικά Βουλής, 1999: 2366). Εν τούτοις, η κυβέρνηση επιδίωξε να αξιοποιήσει ως καταλύτη τη δυναμική που απέρρεε από τη συμφωνία που είχε επιτευχθεί στο Ελσίνκι ελπίζοντας ότι έτσι θα έκαμπτε τις εσωτερικές αντιδράσεις. Εν ολίγοις, έχουμε ένα καλό παράδειγμα, σύμφωνα με την προσέγγιση του Robert Putnam, εμπλοκής των 'δύο επιπέδων' δηλαδή του επιπέδου της διεθνούς πολιτικής και εκείνου της εγχώριας πολιτικής (Putnam 1988: 428 και *passim*). Με άλλα λόγια, ο πρωθυπουργός και οι στενοί του σύμβουλοι, οι οποίοι κατ' αρχήν ευνοούσαν τη στρατηγική τακτοποίησης μέσω συμβιβασμού των εκκρεμοτήτων με τους Τούρκους – για την οποία άλλωστε πίεζαν τόσο οι κεντρικοί παίκτες της ΕΕ όσο και οι Αμερικανοί - θα είχαν βρει πολύ δύσκολο και πολιτικώς ζημιογόνο το να υποστηρίξουν τη στρατηγική αυτή στο εσωτερικό, εάν δεν είχε συνοδευθεί με το πακέτο που προέκυψε στο Ελσίνκι ως αποτέλεσμα διαπραγματεύσεως με τους Ευρωπαίους εταίρους.

Ωστόσο, η εξωτερική πολιτική βρίσκεται σε συνεχή διάλογο με την εσωτερική. Όπως έχει αναδείξει η Margaret Farnham, στις δημοκρατικές χώρες, όταν η κυβέρνηση δεν κατορθώνει να οικοδομήσει εσωτερική συναίνεση για τις επιλογές της στην εξωτερική πολιτική, εν τέλει δεν θα τις προτιμήσει (εκτός εάν τίθεται μείζον θέμα εθνικής ασφάλειας), ανεξαρτήτως του πόσο καλές και ωφέλιμες μπορεί να είναι στον τομέα της διεθνούς πολιτικής. Αυτό ισχύει ιδιαίτερος όταν τα αναμενόμενα κέρδη και ζημίες στο εσωτερικό πολιτικό πεδίο από την υλοποίηση επιλογών εξωτερικής πολιτικής είναι αμεσότερα από εκείνα εντός της διεθνούς αρένας (Farnham, 2004: 456-458 και *passim*). Μάλιστα, επειδή η εξωτερική πολιτική προσφέρει τροφή στις εκλογικές αναμετρήσεις, οι τελευταίες είναι δυνατόν να περιορίσουν κατά πολύ τις επιλογές της κυβέρνησης, η οποία χρειάζεται να επιδείξει ότι οι πολιτικές της αντιπροσωπεύουν την πλειοψηφία (Hudson, 2007: 127, Rosendorff, 2006: 85).

Επομένως, όταν οι ελληνοτουρκικές διπλωματικές επαφές έφτασαν σε κρίσιμο σημείο και η συνέχισή τους εξαρτιόταν από συγκεκριμένες δεσμευτικές υποχωρήσεις της ελληνικής πλευράς αναφορικά με το εύρος των ελληνικών χωρικών υδάτων για τις οποίες δεν είχε εξασφαλισθεί η απαραίτητη εσωτερική πολιτική συναίνεση, ήταν εύλογο ότι ο πρωθυπουργός δεν θα προχωρούσε σε συμβιβασμό με την Άγκυρα ενόψει των βουλευτικών εκλογών στις 7 Μαρτίου 2004. Πόσο μάλλον, όταν όλες οι δημοσκοπήσεις έδιναν σταθερό προβάδισμα στη Νέα Δημοκρατία²⁸ και τα όποια ωφέλη ενός

---

28. Αξίζει να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με την άποψη μιας μερίδας Ελλήνων συνταγματολόγων, οποιαδήποτε αλλαγή των χωρικών υδάτων απαιτεί τη συναίνεση της απόλυτης πλειοψηφίας των βουλευτών επειδή το ελληνικό Σύνταγμα του 1975, άρθρο 27, προβλέπει ότι ουδεμία μεταβολή στα όρια της επικράτειας, άρα και των χωρικών υδάτων, δεν μπορεί να γίνει χωρίς Νόμο που πρέπει να ψηφιστεί τουλάχιστον από 151 βουλευτές (Παρραράς και Τσιλιώτης, 2018). Με βάση την παραπάνω άποψη, μια συμφωνία με την

τέτοιου συμβιβασμού θα γίνονταν ορατά μόνο σε βάθος χρόνου. Άλλωστε, η απόφαση στο Ελσίνκι, η οποία έθετε το 2004 ως καταληκτική χρονολογία για την επίλυση των συνοριακών διαφορών, ήταν σε τελική ανάλυση μη δεσμευτική, συνεπώς η μη συμμόρφωση δεν επέσειε συνέπειες, τουλάχιστον άμεσες.

Νέα Κυβέρνηση, Νέα Στρατηγική

Στις βουλευτικές εκλογές του Μαρτίου το ΠΑΣΟΚ ηττήθηκε. Η νεοεκλεγμένη κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας με πρωθυπουργό τον Κώστα Καραμανλή ακολούθησε πολιτική και στρατηγική προς την Τουρκία σύμφωνη με τις αρχές που είχε εκφράσει και από τα έδρανα της αξιωματικής αντιπολίτευσης. Με άλλα λόγια υποστήριξε, όπως και και η προκάτοχος κυβέρνηση, τον εκσυγχρονισμό της εξωτερικής πολιτικής, την πολιτική προσέγγιση με την Άγκυρα καθώς και τις στρατηγικές συνιστώσες του διαλόγου με την Τουρκία και της διασύνδεσης των ελληνοτουρκικών σχέσεων με το ευρωπαϊκό πλαίσιο. Συνεπώς, συνέχισε να ευνοεί την ευρωπαϊκή προοπτική της Τουρκίας (ως μέσο περιορισμού της επιθετικότητάς της), εφόσον η Άγκυρα προχωρούσε σε μεταρρυθμίσεις και υλοποιούσε τα κριτήρια και τις δεσμεύσεις της προς την Ένωση. Στόχος ήταν – χωρίς να υπάρχουν αυταπάτες για το μέγεθος της επιρροής που η Ελλάδα μπορούσε να ασκήσει – η όσο το δυνατόν αποτελεσματικότερη σύνδεση ανάμεσα στα στάδια της ενταξιακής πορείας της Τουρκίας και στην

Τουρκία που θα στηριζόταν σε αποδοχή από την ελληνική κυβέρνηση μη επέκτασης των χωρικών υδάτων της Ελλάδας σε 12 ν.μ. σε όλο το Αιγαίο, αλλά μόνο σε επιλεγμένες ζώνες, δεν θα εξασφάλιζε την απόλυτη πλειοψηφία στη Βουλή, δεδομένης της εσωτερικής αντίδρασης και εντός του ΠΑΣΟΚ, σημαντικό τμήμα του οποίου θεωρούσε μια τέτοια υποχώρηση ως 'ξεπούλημα' των εθνικών συμφερόντων.

προσαρμογή, στα ευρωπαϊκά πρότυπα, της συμπεριφοράς της προς την Ελλάδα.

Ωστόσο, σε αντίθεση με τους βασικούς συντελεστές διαμόρφωσης της εξωτερικής πολιτικής της κυβέρνησης Σημίτη, οι οποίοι σε μεγάλο βαθμό ενστερνίζονταν τη λογική του νεο-λειτουργισμού, ο Κώστας Καραμανλής και οι στενοί του σύμβουλοι σε θέματα εξωτερικής πολιτικής – ο υπουργός Εξωτερικών Πέτρος Μολυβιάτης (2004-2006) και ο υφυπουργός Εξωτερικών Γιάννης Βαληνάκης (2004-2009) – εκινούνται περισσότερο πάνω στη βάση της λογικής του διακυβερνητισμού (Βαληνάκης, 2012· Σημίτης, 2005α). Σύμφωνα με την οπτική αυτή, τα έθνη-κράτη είναι οι κυρίαρχοι δρώντες στα πλαίσια του ευρωπαϊκού εγχειρήματος, δρουν με τρόπο ώστε τα εθνικά τους συμφέροντα να αναδεικνύονται σε ευρωπαϊκό επίπεδο και, μολονότι η ΕΕ έχει ρυθμιστική εξουσία πάνω στα κράτη-μέλη, αυτά διατηρούν τον πρώτο λόγο αναφορικά με θέματα υψηλής πολιτικής (Bache et al., 2011: 13-14).

Η κυβέρνηση Καραμανλή σε όλη την περίοδο της θητείας της διατύπωνε ευκρινώς το πώς αντιλαμβανόταν τη στρατηγική της διασύνδεσης των ελληνοτουρκικών σχέσεων με το κοινοτικό πλαίσιο. Τόνιζε, επίσης δημοσίως, ότι απέβλεπε στην εξομάλυνση των σχέσεων με την Τουρκία. «Εργαζόμαστε σταθερά για μια νέα εποχή... στις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Εποχή σταδιακής βελτίωσης και βαθμιαίας αποκατάστασης της εκατέρωθεν εμπιστοσύνης με στόχο την πλήρη εξομάλυνση των σχέσεών μας, εποχή ειρήνης, σταθερότητας, συνεργασίας προς όφελος ολόκληρης της περιοχής» δήλωνε ο Κώστας Καραμανλής στην Ολομέλεια της Βουλής στις 31 Οκτωβρίου 2005 (Πρακτικά Βουλής, 2005: 644).²⁹ Ωστόσο, υπήρχε αοριστία και

---

29. Είχε προηγηθεί στις 3 Οκτωβρίου 2005 στο Λουξεμβούργο, η συμφωνία του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου για το πλαίσιο ενταξιακής διαδικασίας της Τουρκίας. Βλ. επίσης τις δηλώσεις του Κ. Καραμανλή κατά τη

ασάφεια σχετικά με το πώς ακριβώς η κυβέρνηση θα εργαζόταν για την ανάδυση της νέας αυτής εποχής.

Η έλλειψη σαφήνειας, ωστόσο, καθόλου δεν σήμαινε την έλλειψη ισχυρών απόψεων για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Συγκεκριμένα, ο πρωθυπουργός και ο υπουργός και ο υφυπουργός Εξωτερικών, μοιράζονταν μια σειρά κεντρικές παραδοχές (Βαληνάκης, 2010, Παπαδόπουλος, 2018).³⁰ Κατ' αρχάς, κοινή ήταν η πεποίθηση ότι αφενός δεν υπήρχαν οι αντικειμενικές συνθήκες, όπως το 1974, που θα διευκόλυναν μια στρατιωτική κίνηση της Τουρκίας εναντίον της Ελλάδας. Εξάλλου, η Τουρκία δεν θα αποτολμούσε να κινηθεί στρατιωτικώς εναντίον της Ελλάδας, διότι μια τέτοια ενέργεια θα την έβλαπτε πολλαπλώς σε διεθνές επίπεδο, αλλά κυρίως θα καταβαράθρωνε την ευρωπαϊκή της προοπτική. Κατά δεύτερο λόγο, έκριναν ότι οποιαδήποτε συμβιβαστική συμφωνία (η οποία αναπόφευκτα θα απείχε από τη λογική των βασικών θέσεων που είχαν στηρίξει την πολιτική της Ελλάδας προς την Τουρκία τις προηγούμενες δεκαετίες) θα ερμηνευόταν στο εσωτερικό ως εθνική υποχώρηση, θα είχε τεράστιο πολιτικό κόστος και εν τέλει θα ήταν δύσκολο να πειστεί το Ελληνικό Κοινοβούλιο να την επικυρώσει. Κατά τρίτον, υπέθεταν ότι ένας ουσιαστικός διάλογος με την Τουρκία σε σχέση με τα χωρικά ύδατα, ούτως ή άλλως, δεν θα ήταν εφικτός δεδομένων των περιπλοκών που αναμφιβόλως θα ανέκυπταν λόγω της τουρκικής εμμονής για την ύπαρξη 'γκριζών ζωνών'. Στο υπόβαθρο όλων αυτών, ελλόχευε η πεποίθηση ότι οποιαδήποτε υποχώρηση της Ελλάδας, η οποία θα οδηγούσε σε αναγνώριση δικαιωμάτων της Τουρκίας στο Αιγαίο εις βάρος

συνάντησή του στην Κωνσταντινούπολη με τον Τούρκο ομόλογό του, Recep Tayyip Erdogan το 2007 (Ριζοσπάστης, 2007).

30. Επίσης συνέντευξη με υψηλόβαθμο στέλεχος του Υπουργείου Εξωτερικών κατά την περίοδο διακυβέρνησης Καραμανλή, που δέχτηκε να μιλήσει στη συγγραφέα με την προϋπόθεση της ανωνυμίας, 04.05.2018 και με τον Β.

των ελληνικών κυριαρχικών δικαιωμάτων, δεν εγγυάτο ότι η Άγκυρα δεν θα προέβει σε νέες αξιώσεις στο μέλλον. Εν ολίγοις, ένας συμβιβασμός δεν μπορούσε να εγγυηθεί σταθερότητα στις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Με βάση τις παραπάνω παραδοχές, οι διαμορφωτές της εξωτερικής πολιτικής της κυβέρνησης Καραμανλή απέρριπταν τη στρατηγική συνιστώσα του διαλόγου με την Τουρκία για τη διευθέτηση της υφαλοκρηπίδας, που είχε υιοθετηθεί από την κυβέρνηση Σημίτη.

Παράλληλα, ωστόσο, κρινόταν ότι θα ήταν λάθος η αποποίηση της στρατηγικής του διαλόγου σε θέματα υψηλής πολιτικής. Ο λόγος ήταν η παραδοχή ότι η ελληνική εξωτερική πολιτική όφειλε να προσαρμοστεί στη νέα περίπλοκη πραγματικότητα του διεθνούς συστήματος και του ευρωπαϊκού γίγνεσθαι, ώστε η Ελλάδα να μην περιθωριοποιηθεί στην Ευρώπη και διεθνώς. Ο Κώστας Καραμανλής εξέφραζε γνήσιες θέσεις όταν δήλωνε στη Βουλή «Κυρίες και κύριοι συνάδελφοι, η Ελλάδα θέλει και μπορεί να ισχυροποιεί διαρκώς τη θέση της στον σύγχρονο κόσμο... Είμαστε ανοιχτοί στον σύγχρονο κόσμο... η στρατηγική μας είναι προσανατολισμένη στο αύριο και όχι αιχμάλωτη στις αγκυλώσεις του χθες. Είναι στρατηγική ευθύνης και προοπτικής». (Πρακτικά Βουλής, 2005: 643, 644). Συνεπώς, λοιπόν, πώς φαίνεται ότι αντιλαμβανόταν η κυβέρνηση τη στρατηγική 'ευθύνης και προοπτικής' ως προς τις ελληνοτουρκικές σχέσεις;

Η στρατηγική της κυβέρνησης Καραμανλή συνδύαζε στοιχεία πραγματισμού με στοιχεία από το παραδοσιακό υπόδειγμα προσέγγισης των ελληνοτουρκικών θεμάτων και πρωτίστως αποσκοπούσε στην προσεκτική και 'έξυπνη' διαχείριση των διμερών σχέσεων. Συγκεκριμένα, η κυβέρνηση αποδεχόμενη τη στρατηγική ανάπτυξης ομαλότερων σχέσεων με την Τουρκία, προχώρησε σε υπογραφή συμφωνιών που αφορούσαν μεταξύ άλλων πρόσθετα μέτρα μείωσης της έντασης και μέτρα οικοδόμησης εμπιστοσύνης, κατασκευή ελληνοτουρκικού

αγωγού φυσικού αερίου (Karacabey-Κομοτηνή) καθώς και δικαστική συνεργασία. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι υπήρχε προφανής δυσκαμψία στην Αθήνα (όπως άλλωστε και στην Άγκυρα) αναφορικά με την υπογραφή νέων συμφωνιών, αλλά και την υλοποίηση ή βελτίωση πολλών συμφωνιών που είχαν ήδη υπογραφεί επί υπουργίας Γ. Παπανδρέου, οσάκις κρινόταν ότι οι συμφωνίες αυτές ενείχαν τον έμμεσο κίνδυνο υπονόμησης βασικών θέσεων της κάθε πλευράς σε ζητήματα υψηλής πολιτικής (Athanassopoulou, 2011: 18).³¹ Άλλωστε, η τριήμερη επίσκεψη στην Τουρκία του Κώστα Καραμανλή τον Ιανουάριο του 2008 στα τέλη της θητείας του (η τελευταία επίσκεψη Έλληνα πρωθυπουργού είχε πραγματοποιηθεί σχεδόν μισόν αιώνα πριν), είχε μάλλον επικοινωνιακό, παρά ουσιαστικό χαρακτήρα.³²

Παράλληλα, ευθυγραμμιζόμενη με τις προσδοκίες των Βρυξελλών και της Ουάσιγκτον, η κυβέρνηση Καραμανλή συνέχισε σε επίπεδο υφυπουργών Εξωτερικών τις διερευνητικές συνομιλίες που είχαν εγκαινιασθεί το 2002. Κύριος λόγος ήταν ότι η εγκατάλειψή τους θα έφερε την κυβέρνηση σε αμηχανία έναντι των Ευρωπαίων εταίρων, αλλά και των Αμερικανών. Εξάλλου, αναγνωριζόταν ότι η συντήρηση των διπλωματικών επαφών συνέβαλλε σε μείωση της έντασης με την Τουρκία (Athanassopoulou, 2011: 18). Ουσιαστικά, όμως, οι διερευνητικές μετατράπησαν σε γραφειοκρατική διαδικασία ανταλλαγής εγγράφων, παραμένοντας κενές περιεχομένου,

---

31. Επίσης, συνέντευξη 19 Μαΐου 2008 στη Αθήνα με τον Γ. - αξιωματούχο του Υπουργείου Εξωτερικών με άμεση γνώση του πλέγματος των συμφωνιών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, ο οποίος μίλησε στη συγγραφέα με την προϋπόθεση της ανωνυμίας.

32. Συνέντευξη με Γ. Η επίσκεψη οργανώθηκε κυρίως ως απάντηση στις αδιάλειπτες τουρκικές επικρίσεις για την έλλειψη προόδου στα διμερή ζητήματα. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι η επίσκεψη είχε και προσωπική συμβολική αξία για τον πρωθυπουργό, αφού η τελευταία επίσκεψη είχε πραγματοποιηθεί από τον θείο του, Κωνσταντίνο Καραμανλή, το 1959.

διότι δεν υπήρχε πρόθεση ουσιαστικής προόδου εκ μέρους της ελληνικής κυβέρνησης. Με άλλα λόγια, η Αθήνα ήταν αποφασισμένη να μη προβεί σε οποιαδήποτε παραχώρηση που θα παρέκκλινε, έστω και ελάχιστα, από τις πάγιες θέσεις της Ελλάδας ως προς τα ζητήματα στο Αιγαίο (Σημίτης, 2019).³³ Ως εκ τούτου, η ασάφεια των κυβερνητικών δηλώσεων ως προς το περιεχόμενο της στρατηγικής εξομάλυνσης των διμερών σχέσεων ήταν εύλογη.

Εν ολίγοις, η κυβέρνηση Σημίτη υιοθέτησε με ενάργεια τη στρατηγική συνιστώσα του διαλόγου με τους Τούρκους στοχεύοντας στη διευθέτηση του ζητήματος της υφαλοκρηπίδας, επειδή θεωρούσε ότι η συνιστώσα αυτή βρισκόταν σε απόλυτη συνεκτική σχέση με τους στόχους της εξωτερικής της πολιτικής. Αντιθέτως, η κυβέρνηση Καραμανλή, ενώ αποδεχόταν τη στρατηγική καλλιέργειας ομαλών σχέσεων με την Τουρκία, την υιοθέτησε μόνο 'τύποις' εκφράζοντας, έτσι, ουσιαστικά την προτίμησή της για τη διατήρηση του *status quo* στο Αιγαίο.³⁴ Αναμφίβολα, η επιλογή αυτή εγείρει προβληματισμούς για το κατά πόσο ήταν συνεπής με την πολιτική του εκσυγχρονισμού και του προσανατολισμού στο αύριο, μακριά από τις παρελθοντικές αγκυλώσεις όπως διακήρυττε η κυβέρνηση (Πρακτικά Βουλής, 2005: 643, 644) και φαινόταν ότι πράγματι είχε υιοθετήσει.

Η 'παθητική' στρατηγική της κυβέρνησης Καραμανλή αναφορικά με τα διμερή θέματα υψηλής πολιτικής με την Τουρκία δεν στηριζόταν σε ένα νέο υπόδειγμα προσέγγισης του εθνικού συμφέροντος, σε αντίθεση με αυτή της προκατόχου της. Βρισκόταν σε πλήρη εναρμόνιση με την παραδοσιακή κυρίαρχη αντίληψη για την εθνική ταυτότητα, το εθνικό

---

33. Συνέντευξη με Γ. συνέντευξη με Β.

34. Σύμφωνα με τον Τάκη Τσάκωνα (Tsakonas, 2010: 27) η κυβέρνηση Καραμανλή υιοθέτησε 'παθητική στρατηγική κοινωνικοποίησης' έναντι της 'ενεργητικής στρατηγικής κοινωνικοποίησης' της κυβέρνησης Σημίτη.

συμφέρον και την ίδια την Τουρκία. Κοντολογίς, αντανάκλουσε την ιστορική εμπειρία του ελληνικού λαού – τμήμα της οποίας ήταν και η εσωτερικευμένη μαχητική στάση του που είχε καλλιεργηθεί μετά το 1974 από πολιτικούς ηγέτες και τα ΜΜΕ – και συνεπώς δεν επέσειε τον κίνδυνο πολιτικού κόστους. Η κυβέρνηση, λοιπόν, την εφήρμοσε, κρίνοντας ότι είχε την απαραίτητη ‘γνωστική’ και ‘κανονιστική’ νομιμοποίηση, γεγονός που, επίσης, εξηγεί την έλλειψη σαφήνειας από την πλευρά της. Όπως εύστοχα σημειώνει ο Kissinger, οι πολιτικοί ηγέτες συντηρητικών κοινωνιών δεν έχουν ανάγκη να δικαιολογούν κάθε τους βήμα, επειδή χαιρούν νομιμοποίησης, η οποία στηρίζεται στο ότι κατανοούν την εμπειρία του λαού τους και τους βασικούς του στόχους (Kissinger, 2013: 330).

Η Δεκαετία 2009-2019: Ναι Μεν, Αλλά

Η στρατηγική ‘απραξίας’ της κυβέρνησης Καραμανλή δέχθηκε κριτική (Γιαννίτσης, 2008, *Ναυτεμπορική*, 2009), αλλά τα βέλη προήλθαν κυρίως από πρώην μέλη της κυβέρνησης του Κώστα Σημίτη και απ’ όσους εντός των κύκλων του ΠΑΣΟΚ είχαν ενεργώς στηρίξει τη στρατηγική των συνομιλιών με την Τουρκία για τη διευθέτηση του ζητήματος της υφαλοκρηπίδας. Άλλωστε, είναι αξιοσημείωτο ότι μέλη του ΠΑΣΟΚ άσκησαν έντονη κριτική κυρίως ενόψει των δύο μεγάλων εκλογικών αναμετρήσεων του 2007 και του 2009.

Ωστόσο, όσοι μέμφονταν την κυβέρνηση για την ‘εγκατάλειψη του Ελσίνκι’ που, όπως ισχυρίζονταν, είχε ως αποτέλεσμα να συνεχίζει η Άγκυρα να υποθάλπει άνευ κόστους μια πολιτική δυνητικώς απειλητική για την Ελλάδα, ουσιαστικά εθελοτυφλούσαν. Με άλλα λόγια λησμονούσαν την τεράστια εσωτερική αντίσταση που είχε συναντήσει η κυβέρνηση, στην προσπάθειά της να εφαρμόσει τη στρατηγική διαλόγου με

την Τουρκία στοχεύοντας στη διευθέτηση του ζητήματος της υφαλοκρηπίδας 'στη βάση της αμοιβαίας συναίνεσης'. Αυτό, ωστόσο, που πραγματικά προβληματίζει είναι το εξής. Αν και γνώριζαν, έστω και αν δεν το παραδέχονταν δημοσίως, ότι αυτός ήταν ο κυριότερος λόγος που είχε αποθαρρύνει, πριν τις εκλογές, την κυβέρνηση Σημίτη να λάβει αποφάσεις που θα έσπρωχναν τη διμερή διερεύνηση προς συμφωνία, ουδείς επεδίωξε από τα έδρανα της αντιπολίτευσης να ηγηθεί μιας συστηματικής σοβαρής και με ουσιαστικά θετικά επιχειρήματα εκστρατείας οικοδόμησης συναίνεσης υπέρ της προοπτικής εξεύρεσης συμβιβαστικής λύσης με την Τουρκία.

Το χάσμα μεταξύ πραγματικότητας από τη μια, και ευσεβών πόθων και πολιτικών σκοπιμοτήτων από την άλλη, φάνηκε μετά τις πρόωρες γενικές εκλογές του 2009 που οδήγησαν σε σχηματισμό κυβέρνησης από το ΠΑΣΟΚ με πρωθυπουργό τον Γιώργο Παπανδρέου. Εύλογο ήταν ο Γεώργιος Παπανδρέου, ένας από τους πιο έντονους επικριτές της κυβέρνησης του Κ. Καραμανλή για την 'εγκατάλειψη του Ελσίνκι' (Ναυτεμπορική, 2009), να επιθυμεί να ολοκληρώσει ότι είχε αρχίσει ως υπουργός Εξωτερικών στην κυβέρνηση Σημίτη. Άλλωστε, δεν υπήρχε αμφιβολία πως παρέμενε από τους πιο ένθερμους υποστηρικτές της στρατηγικής του διαλόγου με την Τουρκία με απώτερο στόχο την επίλυση του ζητήματος της υφαλοκρηπίδας.

Πράγματι, ο νέος πρωθυπουργός έδειξε εξαρχής ενδιαφέρον για επανέναρξη ουσιαστικού διαλόγου με την Τουρκία με στόχο τη διευθέτηση του ζητήματος της υφαλοκρηπίδας ήδη από τον Οκτώβριο του 2009, κυρίως, όμως, στις αρχές του 2010. Ωστόσο, πρακτικά το ενδιαφέρον του εκδηλώθηκε μόνο στα τέλη της άνοιξης του 2010, ενόψει της προγραμματισμένης επίσκεψής του το καλοκαίρι στην Άγκυρα και αφού είχε προηγηθεί η επίσκεψη στην Αθήνα του Τούρκου πρωθυπουργού, Recep Tayyip Erdoğan. Ο Παπανδρέου, μάλιστα,

αποφάσισε να συζητήσει ο ίδιος τα ουσιώδη σημεία της διαπραγματεύσεως κατά τις συναντήσεις του στην Άγκυρα με τον Τούρκο ομόλογό του. Ωστόσο, η μη πραγματοποίηση της επίσκεψης του Έλληνα πρωθυπουργού οδήγησε και σε λήξη του εγχειρήματος.³⁵

Είναι αξιοσημείωτο ότι μετά από μια πενταετία 'εγκατάλειψης του Ελσίνκι', ο Παπανδρέου έδωσε το πράσινο φως για διερευνητικές χωρίς πρώτα να έχει επιδιώξει από τα έδρανα της αντιπολίτευσης να πείσει την κοινή γνώμη για την ανάγκη επανεκίνησης της αμφιλεγόμενης στρατηγικής συνιστώσας ουσιαστικού διαλόγου με την Τουρκία σε σχέση με την υφαλοκρηπίδα. Η 'παράλειψη' εγείρει ερωτηματικά ως προς τη σοβαρότητα του εγχειρήματος, ιδίως εάν λάβουμε υπόψη ότι, εάν η υλοποίηση της στρατηγικής εύρεσης συμβιβαστικής λύσης με τη γείτονα είχε αποδειχθεί δυσεπίτευκτη υπό το επικρατούν στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 2000 ευνοϊκό διμερές κλίμα, στα τέλη της δεκαετίας φαινόταν μάλλον απατηλή για δύο κυρίως λόγους. Πρώτον, η οικονομική κρίση που βρισκόταν στο προσκήνιο της πολιτικής μονοπωλούσε σε μεγάλο βαθμό την προσοχή και ενέργεια του πρωθυπουργού. Δεύτερον, ο ρυθμός των περιστατικών που οδηγούσαν σε ένταση με την Τουρκία ήταν αυξητικός και αυτά αναμόχλευαν εκ νέου τα εθνικιστικά πάθη στην Ελλάδα σε περιβάλλον άνθισης του νεοεθνικισμού τον οποίο εξέτρεφε η οικονομική κρίση.³⁶

Κατά την περίοδο της έντονης πολιτικής πόλωσης και αστάθειας, που ακολούθησε την παραίτηση της κυβέρνησης Παπανδρέου (2011) μέχρι και τις βουλευτικές εκλογές του Σεπτεμβρίου 2015, δεν εκδηλώθηκε ενδιαφέρον για

---

35. Συνέντευξη με Β.

36. Αναφορικά με την αφύπνιση του νεοεθνικισμού ως απόρροια της ελληνικής κρίσης, βλ. μεταξύ άλλων το κείμενο του Χ. Φραγκονικολόπουλου στον ανά χείρας τόμο.

επανεκκίνηση ενός ουσιαστικού διαλόγου για το ζήτημα της υφαλοκρηπίδας, αν και η Αθήνα συνέχισε την προσπάθεια διατήρησης της στρατηγικής συνιστώσας προώθησης ομαλότερων σχέσεων με την Άγκυρα. Χαρακτηριστικά, τον Μάρτιο του 2013 ο πρωθυπουργός Αντώνης Σαμαράς, ο οποίος ηγείτο κυβέρνησης συνασπισμού της Νέας Δημοκρατίας, του ΠΑΣΟΚ και της ΔΗΜ.ΑΡ επισκέφθηκε την Τουρκία με τη συνοδεία έντεκα υπουργών στο πλαίσιο της δεύτερης συνάντησης του Ανώτερου Συμβουλίου Ελλάδας-Τουρκίας, που είχε υποπέσει σε αδράνεια μετά την πρώτη του συνεδρία στην Αθήνα τρία έτη νωρίτερα. Στη συνεδρίαση εκείνη του Συμβουλίου υπεγράφησαν συμφωνίες σε ζητήματα χαμηλής πολιτικής, ενώ οι πρωθυπουργοί των δύο χωρών προέβησαν σε κοινή δήλωση συνεργασίας για την αντιμετώπιση της αυξανόμενης παράνομης μετανάστευσης.

Το ενδιαφέρον για επανεκκίνηση των διερευνητικών ανανεώθηκε, χωρίς όμως να δημοσιοποιηθεί, το φθινόπωρο του 2015 μετά τον σχηματισμό κυβέρνησης συνεργασίας ΣΥΡΙΖΑ/ΑΝΕΛ υπό την πρωθυπουργία του Αλέξη Τσίπρα, η οποία φαίνεται ότι ενστερνίστηκε με τη σειρά της την πολιτική προσέγγισης με την Τουρκία.³⁷ Η πρωτοβουλία για διερευνητικές ξεκίνησε από τον υπουργό Εξωτερικών Νίκο Κοτζιά,³⁸ ο οποίος έμοιαζε να βαδίζει στα βήματα της κυβέρνησης Σημίτη και Παπανδρέου, του οποίου ως υπουργού Εξωτερικών, υπήρξε στενός σύμβουλος. Το μήνυμα της ανάγκης προώθησης της στρατηγικής και μάλιστα 'πιο εμπλουτισμένης', που ακολούθηθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1990, δηλωνόταν ξεκάθαρα από τον Νίκο Κοτζιά στο βιβλίο του *Η Εξωτερική Πολιτική*

---

37. Ο ΣΥΡΙΖΑ συγκροτήθηκε τον Ιανουάριο του 2004 με βασική συνιστώσα τον Συνασπισμό της Αριστεράς και της Προόδου, ως συνασπισμός πολιτικών ομάδων της Αριστεράς που ενσωμάτωσε τις βασικές ιδέες και αρχές του Συνασπισμού σε θέματα εξωτερικής πολιτικής (ΣΥΝ, 2009: 295). Ο ΣΥΡΙΖΑ επανιδρύθηκε το 2013 ως ενιαίο κόμμα.

38. Συνέντευξη με Α.

της Ελλάδας στον 21^ο Αιώνα που είχε δημοσιευθεί το 2010, στο οποίο ο συγγραφέας επέκρινε τις πολιτικές δυνάμεις και πρωτίστως τη Νέα Δημοκρατία για την εγκατάλειψη μετά το 2004 κατά 'τρόπο εγκληματικό' της εξωτερικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ (Κοτζιάς, 2010: 265-8).

Ο Κοτζιάς υποστήριζε ότι «δεν υπάρχει διεθνής διπλωματία χωρίς συμβιβασμό», ενώ υπογράμμιζε ότι «το εύρος των συμβιβασμών» πάνω σε διάφορα θέματα «έχει καθορισμένα ελάχιστα όρια», τα οποία πρέπει να γνωστοποιούνται στην κοινωνία και σε όλους τους ενδιαφερόμενους (Κοτζιάς, 2010: 272). Ωστόσο, η επανεκκίνηση των διερευνητικών δεν συνοδεύτηκε από προσπάθεια οικοδόμησης μιας έλλογης πολιτικής συναίνεσης αναφορικά με τους στόχους και τα «ελάχιστα όρια» που έθετε η κυβέρνηση. Παρενθετικώς και μόνο αξίζει να σημειωθεί ότι το ερώτημα, κατά πόσο ήταν αναγκαία, ή μη, η αναδιατύπωση της ελληνικής στρατηγικής προς την Τουρκία εξαιτίας νέων διεθνών εξελίξεων και κυρίως εσωτερικών προκλήσεων που απέρρεαν από τη δεινή οικονομική κατάσταση, στην οποία είχε περιέλθει η Ελλάδα, παραδόξως δεν αποτέλεσε αντικείμενο σοβαρής δημόσιας συζήτησης.

Εν τέλει, η δίνη των αλλαγών στο πολιτικό σκηνικό της Τουρκίας στις αρχές του 2016 και κυρίως, όπως φαίνεται, η παραίτηση του Τούρκου πρωθυπουργού, Mehmet Davutoğlu, ο οποίος διατηρούσε ενεργό ενδιαφέρον για τον διάλογο με την Ελλάδα, παρά την έλλειψη προόδου στις συζητήσεις, καθώς και η υπηρεσιακή μετάθεση των στενών συνεργατών του που ηγούντο της διαδικασίας των διερευνητικών εντός του τουρκικού Υπουργείου Εξωτερικών, συμπαρέσυρε τις συνομιλίες³⁹

---

39. Συνέντευξη με τον Τούρκο διπλωμάτη Namik Tan, 23 Σεπτεμβρίου 2017, Κωνσταντινούπολη. Ο κ. Tan διετέλεσε πρέσβης της Τουρκίας στις ΗΠΑ (2010-2014) και νωρίτερα στο Ισραήλ (2007-2009).

οι οποίες ξαφνικά διακόπηκαν, τη φορά αυτή από την πλευρά της Άγκυρας.⁴⁰

Επομένως, το μέχρι πού ήταν διατεθειμένη να φθάσει η κυβέρνηση Τσίπρα, ώστε να εξασφαλισθεί μια συμφωνία, είναι ερώτημα ακαδημαϊκού περιεχομένου. Πάντως, φαίνεται ασφαλές να υποθέσουμε ότι η κυβέρνηση θα αντιμετώπιζε ανυπέρβλητη δυσκολία νομιμοποίησης, εκτός αλλά και εντός των κόλπων της κυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ/ΑΝΕΛ, οποιασδήποτε συμφωνίας που θα ξέφευγε από τις παραδοσιακές ελληνικές θέσεις, δεδομένου ότι το εσωτερικό έδαφος δεν είχε καθόλου προετοιμαστεί.⁴¹ Εξάλλου, θα συντριβόταν αναπόφευκτα στις συμπληγάδες της νέας περιόδου κλιμακούμενης έντασης ανάμεσα σε Αθήνα και Άγκυρα που άρχισε το καλοκαίρι του 2016, και που ασφαλώς δεν ανέκυψε λόγω της ελλιπούς, όπως ίσως θα ανέμενε κάποιος, διαχείρισης των μεταναστευτικών ροών προς την Ελλάδα από την Τουρκία, ζήτημα που είχε προκαλέσει τριβές μεταξύ των δύο χωρών στα τέλη του 2015 και τις αρχές του 2016. (Η συμφωνία της 18^{ης} Μαρτίου 2016 μεταξύ Τουρκίας και ΕΕ, η οποία μεταξύ άλλων καθόριζε τον τρόπο συνεργασίας μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας αναφορικά με τη μεταναστατευτική ροή, είχε κατά πολύ βελτιώσει την κατάσταση, έτσι ώστε τον Μάιο του 2016 ο Έλληνας πρωθυπουργός να εκφράζει την ικανοποίησή του για τον τρόπο εφαρμογής της συμφωνίας από πλευράς της Άγκυρας (Ναυτεμπορική, 2016).

---

40. Συνέντευξη με Β.

41. Είναι ενδεικτικό ότι η Συμφωνία των Πρεσπών, που αφορούσε την ονομασία της ΠΓΔΜ (η οποία υπογράφηκε τον Ιούνιο του 2018 και επικυρώθηκε τον Ιανουάριο του 2019), ζήτημα σχετικά μικρότερης εθνικής βαρύτητας συγκριτικά με το ζήτημα της οριοθέτησης της αιγιαλίτιδας ζώνης/υφαλοκρηπίδας με την Τουρκία, επέτεινε αισθητά τους τριγμούς στη συγκυβέρνηση των δύο κομμάτων και οδήγησε σε παραίτηση τον πρωτοεργάτη της Συμφωνίας, Κοτζιά, και εν τέλει στην παραίτηση του Π. Καμμένου, αρχηγού των ΑΝΕΛ.

Η διμερής ένταση ανανεώθηκε ως απότοκος του εσωτερικού πολιτικού δράματος που άρχισε να εκτυλίσσεται στην Τουρκία μετά το αποτυχημένο πραξικόπημα της 15^{ης} Ιουλίου, στα απόνερα του οποίου ενεπλάκη η Ελλάδα επειδή η κυβέρνηση αποφάσισε να μην ανταποκριθεί στο αίτημα της Άγκυρας να εκδώσει στην Τουρκία τους οκτώ Τούρκους στρατιωτικούς, που εισήλθαν σε ελληνικό έδαφος αιτούμενοι πολιτικό άσυλο.⁴² Παράλληλα, οι συνταρακτικές πολιτικές εξελίξεις που ακολούθησαν το πραξικόπημα στην Τουρκία αναζωπύρωσαν το αρνητικό γι' αυτήν αφήγημα στην Ελλάδα, επειδή το ερώτημα περί δυνατότητας εκδημοκρατισμού της, και συνεπώς προσαρμογής της σε κατά συνθήκη αποδεκτά πρότυπα συμπεριφοράς, ετέθη ξανά και με ηχηρό τρόπο στην Αθήνα, στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, αλλά και στην Ουάσιγκτον.⁴³

Το αρνητικό αφήγημα για την Τουρκία συνέχισε να εντείνεται και μέσα στο 2017/2018, εξαιτίας προκλητικών δηλώσεων της τουρκικής πολιτικής ηγεσίας αναφορικά με την κυριότητα ελληνικών νησιών, όπως και εκφοβισμού της Κυπριακής Δημοκρατίας για τα ενεργειακά της σχέδια, αποκορυφώθηκε δε μετά την πολύμηνη άρνηση του καθεστώτος Erdoğan να επιστρέψουν στην Ελλάδα οι δύο Έλληνες αξιωματικοί που είχαν συλληφθεί σε τουρκικό έδαφος στις αρχές Μαρτίου 2018.⁴⁴ Μπροστά σε αυτές τις εξελίξεις και τις δραματικές πολιτικές

---

42. Ενώ το καθεστώς Erdoğan απαιτούσε την έκδοσή τους κατηγορώντας τους ως πραξικοπηματίες, η ελληνική κυβέρνηση ήταν υποχρεωμένη με βάση τις διεθνείς συνθήκες και την ελληνική νομοθεσία να μην τους εκδώσει στην Τουρκία.

43. Ήδη από το 2013 η Τουρκία επέσυρε αρνητική κριτική στις ΗΠΑ και στην Ευρώπη ως προς το θέμα σεβασμού των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ιδίως σε ζητήματα που αφορούσαν την ελευθερία έκφρασης και συνάθροισης (European Commission: 2013, 63-4).

44. Εν τέλει, οι τουρκικές δικαστικές αρχές αποφάσισαν την απελευθέρωση των δύο αξιωματικών στις 14 Αυγούστου 2018.

αλλαγές μέσα στην Τουρκία που την απομάκρυναν παρασάγγας από την ΕΕ, το κράτος δικαίου και τα θεμελιώδη δικαιώματα, οι επικριτές οποιασδήποτε στρατηγικής συμβιβασμού της Αθήνας με την Άγκυρα φάνηκαν να δικαιώνονται πλήρως.

Νέο Κρασί σε Παλαιούς Ασκούς

Η έλλειψη συναίνεσης στους κόλπους της πολιτικής ελίτ αναφορικά με την υιοθέτηση στρατηγικής διαλόγου με την Τουρκία για διευθέτηση του ζητήματος της υφαλοκρηπίδας στη βάση αμοιβαίου συμβιβασμού, που ήταν απτή κατά την πρώτη δεκαετία της νέας χιλιετίας και ευλόγως μπορεί να υποθεθεί και για την υπόλοιπη υπό εξέταση περίοδο, μπορεί να ιδωθεί μέσα από ποικίλα πρίσματα. Λόγου χάρη δύναται να ερμηνευθεί μέσα από το πρίσμα του θεσμικού πλαισίου διαμόρφωσης εξωτερικής πολιτικής, ή της επιρροής πάνω σε ζητήματα εξωτερικής πολιτικής των ιδεολογικοπολιτικών αφηγημάτων που ενστερνίζονται τα ελληνικά κόμματα στη μεταξύ τους εσωτερική πολιτική αντιπαράθεση.⁴⁵

Αυτό που υποστηρίζεται εδώ, χωρίς να αμφισβητείται η δυναμική αξία των παραπάνω ερμηνευτικών οπτικών, είναι ότι δεν υπήρξε συναίνεση, επειδή η στρατηγική συνιστώσα του ουσιαστικού διαλόγου για θέματα υψηλής πολιτικής, που εισήγαγε πρώτη η κυβέρνηση Σημίτη, δεν εξασφάλισε ‘κανονιστική’, κυρίως, νομιμοποίηση, πράγμα που σημαίνει ότι θεωρήθηκε ως υποχώρηση των ‘σταθερών’ αρχών της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής έναντι της γείτονος χώρας και επιπλέον δεν εναρμονιζόταν με την κυρίαρχη ‘εικόνα’ για την εθνική

---

45. Για την εξέταση των εκλογικών κινήτρων που οδηγούν στον ιδεολογικό ανταγωνισμό των κομμάτων βλ. μεταξύ άλλων: (Κωσταντινίδης, 2004). Επίσης Χρυσόγελος, στον ανά χείρας τόμο.

ταυτότητα, και τα εθνικά συμφέροντα που ίσχυαν για την Τουρκία.

Τα δύο τρίτα ενός αιώνα έχουν παρέλθει από τότε που ο Kenneth E. Boulding χρησιμοποίησε στην ανάλυση της διεθνούς πολιτικής την έννοια της 'εικόνας' ('Image'), την οποία προσδιόρισε ως την υποκειμενική γνώση του ατόμου, αυτό που πιστεύει ότι είναι αλήθεια και το οποίο ευρέως καθορίζει τη συμπεριφορά του (Boulding, 1956, 1959). Η 'Εικόνα' σχηματίζεται προοδευτικά ως αποτέλεσμα όλων των παρελθοντικών εμπειριών του κατόχου της, ενώ η ίδια η ιστορία της 'Εικόνας' αποτελεί τμήμα της (Boulding, 1956: 5-6). Κατά τον Boulding, οι εικόνες που είναι σημαντικές στις διεθνείς σχέσεις 'είναι εκείνες τις οποίες ένα έθνος έχει για τον εαυτό του και εκείνες τις οποίες έχει για άλλους, εντός του συστήματος το οποίο αποτελεί το διεθνές του περιβάλλον.' (Boulding 1959: 120-21).

Έκτοτε, οι μελέτες που προτείνουν την εξέταση του γνωσιολογικού/ψυχολογικού υπόβαθρου των αποφάσεων της εξωτερικής πολιτικής και εξετάζουν είτε μέσω θεωρητικής είτε μέσω εμπειρικής προσέγγισης τη σημασία εικόνων, συμβόλων και ριζωμένων αντιλήψεων (αμφισβητώντας το ρεαλιστικό υπόδειγμα ανάλυσης που πρεσβεύει ότι η εξωτερική πολιτική δύναται να κατανοηθεί μόνο μέσα από τη μελέτη υλικών συμφερόντων και ισχύος), κατέχουν πλέον σημαντική θέση στη βιβλιογραφία του τομέα της Ανάλυσης Εξωτερικής Πολιτικής (Holsti, 1962, Trout, 1975, Jervis, 1970, 1976, Hermann, 1986, Rosati, 1988, Goldstein and Keohane, 1993 Hermann, *et al.*, 1997, Rosati, 2000). Στο πλαίσιο αυτής της ευρύτερης τοποθέτησης, η αλλαγή της εξωτερικής πολιτικής μιας χώρας μέσω της αμφισβήτησης/απόρριψης ενός πλαισίου διαμόρφωσης που στηρίζεται στην εχθρότητα, και της αποδοχής ενός πλαισίου συνεργασίας/φιλίας δεν είναι καθόλου εύκολη. Άλλωστε, για να καταστεί η αλλαγή ουσιαστική απαιτείται όχι

μόνο η διάλυση των παλαιών εικόνων της εθνικής ταυτότητας και του εθνικού συμφέροντος, αλλά και η δημιουργία μιας νέας συναίνεσης ως προς αυτά εντός των κόλπων της εθνικής ηγεσίας (Lovell, 1970: 177, Bar-Siman-Tov, 1994: 2).

Η παραπάνω οπτική προσφέρει ένα ιδιαιτέρως χρήσιμο εργαλείο για την πραγμάτευση της έλλειψης συναίνεσης η οποία μας απασχολεί εδώ. Υπό το πρίσμα της, η εντονότατη εσωτερική αντίδραση στη στρατηγική συνιστώσα της κυβέρνησης Σημίτη, που στόχευε σε διερεύνηση συμβιβασμού με την Τουρκία,⁴⁶ με βάση το σκεπτικό ότι δεν συνήδε με τα εθνικά συμφέροντα αλλά, αντιθέτως, δικαίωνε την επεκτατική πολιτική της Τουρκίας, δεν εκπλήσσει. Από τη μια η πολιτική συζήτηση στο εσωτερικό της χώρας, κατά τη διάρκεια και μετά την κρίση των Ιμίων δεν είχαν προετοιμάσει το έδαφος για μια σοβαρή επαναθεώρηση, ούτε των δεδομένων συμβολικών εικόνων της εθνικής ταυτότητας και του εθνικού συμφέροντος ούτε της αρνητικής εικόνας της Τουρκίας. Από την άλλη, αναμφίβολα, η έγερση ζητήματος συζήτησης περί 'γκριζών ζωνών' από την Τουρκία ενίσχυε την τελευταία.

Μετά το 1974, και σχεδόν για τρεις δεκαετίες, η πλειοψηφία της πολιτικής ελίτ και του ελληνικού λαού είχε 'κοινωνικοποιηθεί στη σύγκρουση' με την Τουρκία (Heraclides, 1980). Με άλλα λόγια, αποδεχόταν και καλλιεργούσε την εικόνα της Τουρκίας ως χώρας εχθρικής, μόνιμως επιθετικής και επεκτατικής, εις βάρος της πνευματικά και πολιτισμικά ανώτερης και φιλειρηνικής Ελλάδας που έπρεπε να βρίσκεται σε συνεχή εγρήγορση· παράλληλα, θεωρούσε τις σχέσεις με αυτήν ως σχέσεις μηδενικού αθροίσματος.⁴⁷ Συνδυαστικά

46. Και με την ΕΕ να φαίνεται να έχει έναν ελεγκτικό ρόλο ως προς την πρόοδό του.

47. Ο Αλέξης Ηρακλείδης (2001) προσφέρει μια διεξοδική και εις βάθος ανάλυση των πολιτικών προεκτάσεων της αρνητικής 'Εικόνας' της Τουρκίας που υφίσταται στην ελληνική κοινωνία. Για μια γλαφυρή παρουσίαση

οι δύο αυτές βασικές παραδοχές διαμόρφωναν μια κεντρική βαθιά ριζωμένη συμβολική 'Εικόνα' για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Η εικόνα αυτή θεμελιώνει την εθνική συναίνεση η οποία στήριξε επί μια εικοσαετία (1980-1999) την πολιτική που διεπόταν από το σκεπτικό μη δυνατότητας βελτίωσης των ελληνοτουρκικών σχέσεων και, κατ' επέκταση, τη στρατηγική μη-διαλόγου με την Τουρκία που αναφέρθηκε παραπάνω. Η ενοποιητική δύναμη της παραδοσιακής 'εικόνας' για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις πρέπει να αναζητηθεί στην απλότητά της. Η διατήρησή της έγινε με εσωτερικεύσή της από τον γραφειοκρατικό κρατικό μηχανισμό, τις πολιτικές δυνάμεις και τα ΜΜΕ, σε μεγάλο βαθμό, επειδή παρείχε ένα σταθερό (επομένως λιγότερο απαιτητικό για τους σχεδιαστές εξωτερικής πολιτικής) πλαίσιο νομιμοποιητικής αναφοράς.

Η πολιτική, νομιμοποιητική χρήση μιας 'εικόνας' δημιουργεί μια νέα ενδιαφέρουσα δυναμική, επειδή η ίδια η 'εικόνα' μετατρέπεται σε πραγματικότητα, αποκτά δική της, ανεξάρτητη από το εξωτερικό περιβάλλον επιρροή, και δύναται να δράσει είτε ως περιοριστικός είτε ως επιτρεπτικός παράγων στα πλαίσια της διαδικασίας εύρεσης συναίνεσης γύρω από μια πολιτική απόφαση (Boulding, 1956: 5-6, Trout, 1975: 280-81, Kissinger, 1966, Jervis, 1976: 299-300). Επομένως, καθίσταται συχνά δύσκολο για τους ιθύνοντες της εξωτερικής πολιτικής να εξετάσουν τη διαμάχη πάνω σε ένα θέμα επί της ουσίας, επειδή η διαφωνία καταλήγει να μην εξετάζεται με πλαίσιο αναφοράς το συγκεκριμένο θέμα, αλλά τις αξίες και τις αρχές που στηρίζουν την 'εικόνα' (Trout, 1975: 280-81, Kissinger, 1966: 504). Όπως εύστοχα συνοφίζεται από τον Kissinger, «η συμβολική διάσταση της εξωτερικής πολιτικής αρχίζει να επισκιάζει την ουσιαστική της διάσταση» (Kissinger, 1966: 504). Συνεπώς, από τα παραπάνω γίνεται

των στερεοτυπικών εικόνων του Ελλήνων για τους Τούρκους, και αντιστρόφως, βλ. (Μήλλας, 2001).

προφανές ότι η οικοδόμηση συναίνεσης γύρω από μια απόφαση εξωτερικής πολιτικής, ανά πάσα χρονική στιγμή, προαπαιτεί τη διαδικασία δημιουργίας μιας 'εικόνας' υποστηρικτικής της συγκεκριμένης απόφασης (Trout, 1975: 256, Melanson, 1991: 25).

Στις απαρχές του νέου αιώνα, ο ελληνικός πολιτικός κόσμος στην πλειοψηφία του είχε πλέον συνειδητοποιήσει ότι οι σημαντικές αλλαγές που είχαν συντελεστεί σε διεθνές επίπεδο, σε συνδυασμό με τις προτεραιότητες που έθετε η ίδια η χώρα, καθιστούσαν απαραίτητο να διαμορφώσει η Αθήνα μια νέα πολιτική, λιγότερο περιχαρακωμένη και περισσότερο ανοιχτή στις ευκαιρίες βελτίωσης, μεταξύ άλλων των σχέσεων με την Τουρκία με απώτερο στόχο τη σταθερότητα στο Αιγαίο. Η συναίνεση αυτή, ωστόσο, δεν σήμαινε ότι είχε εξαλειφθεί η πεποίθηση πως η Τουρκία ήταν επεκτατική, ούτε ότι δεν υπήρχαν έντονες διαφοροποιήσεις αναφορικά με τις στρατηγικές επιλογές της Ελλάδας.

Εν τούτοις, η κυβέρνηση Σημίτη, αν και διατύπωσε εναργώς μια εναλλακτική θεώρηση του εθνικού συμφέροντος και κατέβαλε εντατική προσπάθεια μέσω των ΜΜΕ να αυξηθούν οι υποστηρικτές της και πάνω στη βάση της ενεργοποίησε μια στρατηγική συνιστώσα αναζήτησης συμβιβασμού με την Τουρκία, εν τέλει δεν έδωσε τη δέουσα βαρύτητα στην ανάγκη προβολής μιας εναλλακτικής, λιγότερο μονολιθικής και απλουστευτικής 'Εικόνας' για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις και την Τουρκία. Με άλλα λόγια, μιας 'εικόνας' που θα υποστήριζε την παραπάνω στρατηγική επιλογή υποδεικνύοντας, μεταξύ άλλων, ότι η 'ισχύς' των δεδομένων, σε μεγάλο βαθμό, ήταν και θέμα ερμηνείας.

Η ίδια θεμελιώδης παράλειψη παρατηρείται και κατά την πρωθυπουργία των Γεωργίου Παπανδρέου και Αλέξη Τσίπρα οι οποίοι, αν και υιοθέτησαν τη στρατηγική συνιστώσα αναζήτησης συμβιβασμού με την Τουρκία, δεν ενδιαφέρθηκαν

να κλείσουν το κενό μεταξύ αυτής και των ισχυρών εθνικών νομιμοποιητικών 'εικόνων'. Μάλιστα, είναι αξιοσημείωτο ότι η παραδοσιακή 'εικόνα' για την Τουρκία δεν είχε αφορισθεί ούτε από τη σκέψη ή τουλάχιστον τη δημόσια ρητορική εκείνων των πολιτικών ηγετών που ύψωναν τη σημαία του διαλόγου με αυτήν, συμπεριλαμβανομένου του ίδιου του κ. Σημίτη (Βουλή 1999: 2363-4).

Προοπτικές

Στις απαρχές της νέας χιλιετίας η στρατηγική συνιστώσα αναζήτησης συμβιβαστικής λύσης με την Τουρκία, ως υποστηρικτική της ευρέως πλέον αποδεκτής πολιτικής ομαλοποίησης των ελληνοτουρκικών σχέσεων, καταγγέλλθηκε από τις περισσότερες πλευρές του πολιτικού φάσματος ως υποχώρηση από τις 'σταθερές' αρχές της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής έναντι της γείτονος χώρας. Με άλλα λόγια, απορρίφθηκε διότι δεν αντανάκλουσε τις κυρίαρχες αντιλήψεις περί εθνικού συμφέροντος που απέρρεαν από την εικόνα της Τουρκίας ως χώρας επεκτατικής και επιθετικής, εικόνα η οποία μετά το 1974 στήριζε ένα αφήγημα σύγκρουσης. Η στρατηγική αυτή, η οποία απεδείχθη δύσκολο να νομιμοποιηθεί ακόμα και υπό συνθήκες σχετικώς ευνοϊκές στις αρχές της νέας χιλιετίας, από το 2016 και μετά έμοιαζε άτοπη λόγω της εμφανούς αδυναμίας της Άγκυρας να διατηρήσει μια σταθερή συμπεριφορά μη προκλητικών δηλώσεων/κινήσεων εις βάρος της Ελλάδας (και της Κυπριακής Δημοκρατίας), αδυναμία που ενισχυόταν από τη συνειδητή εγκατάλειψη από πλευράς της τουρκικής πολιτικής ηγεσίας της ευρωπαϊκής προοπτικής της χώρας.

Παρ' όλα αυτά, στη σημερινή Ελλάδα έχουν πλέον αναπτυχθεί συνθήκες οι οποίες ευνοούν δυναμικά την αμφισβήτηση του αφηγήματος σύγκρουσης, που σε τελική ανάλυση

αντιφάσκει με τη δεδηλωμένη επιθυμία ομαλοποίησης των ελληνοτουρκικών σχέσεων, ως το πλέον κατάλληλο για την εξυπηρέτηση του εθνικού συμφέροντος. Συγκεκριμένα, σήμερα η ελληνική κοινωνική πραγματικότητα διαφέρει από εκείνη των τελευταίων τριών δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα. Τότε, στο κέντρο της ελληνικής κοινωνίας βρισκόταν ακόμα η πυρηνική μικροαστική οικογένεια που χαρακτηριζόταν από συντηρητικές αρχές και έντονο κομπορμιισμό, ενώ οι ηγετικές ελίτ και ο ελληνικός λαός στην πλειοψηφία τους μοιράζονταν σε μεγάλο βαθμό παρόμοιες αντιλήψεις για την εθνική ταυτότητα, τον διεθνή προσανατολισμό της χώρας και τις προϋποθέσεις διατήρησης της εθνικής ασφάλειας, κεντρική απειλή της οποίας εθεωρείτο η Τουρκία. Κοντολογίς, επικρατούσε ένα αξιακό σύστημα που στήριζε, σε γενικές γραμμές, χωρίς αμφιβολίες τις θυσίες για την πατρίδα, όπως ήταν η υποχρεωτική στράτευση για τους άρρενες και η αποδοχή αμυντικών δαπανών, το βάρος των οποίων ήταν σταθερά κατά πολύ υψηλότερο ως τμήμα τόσο του ΑΕΠ, όσο και του κρατικού προϋπολογισμού, σε σχέση με εκείνο των υπολοίπων ευρωπαϊκών κρατών-μελών της Νατοϊκής συμμαχίας (SIPRI, 2018).

Ωστόσο, καθώς ο 20^{ος} αιώνας έφθινε, υπό την επιρροή της δυναμικής της παγκοσμιοποίησης, άρχισαν να διαγράφονται σημάδια μεταβολής της ελληνικής κοινωνίας. Σταδιακή αποδοχή της διαφορετικότητας, εμφάνιση νέων υποκουλτούρων που ξεφεύγουν από τα πλαίσια των παραδοσιακών αξιών (οικογένεια, τόπος καταγωγής, θρησκεία), ανάδυση νέων ζητημάτων (μετανάστες, περιβάλλον) και πιεστικότερων καθημερινών προβλημάτων, ιδίως για τις ευπαθέστερες κοινωνικές ομάδες λόγω της οικονομικής κρίσης του 2010, έχουν συντελέσει στην ανάπτυξη εναλλακτικών τρόπων σκέψης, ζωής, κοινωνικών δομών και αξιών. Αξίζει να σημειωθεί ότι η ανεργία και γενικότερα η οικονομία κυριαρχούν σταθερά στη σκέψη των Ελλήνων τα τελευταία χρόνια ως τα πιεστικότερα

(με διαφορά) θέματα. Το ογδόντα τοις εκατό των οποίων –το υψηλότερο σε πανευρωπαϊκό επίπεδο– θεωρεί ότι η ελληνική οικονομία βρίσκεται σε απολύτως δυσχερή θέση και ότι η ποιότητα της ζωής έχει χειροτερέψει (*Τακτικό Ευρωβαρόμετρο*, Φθινόπωρο 2018: 8, και, επίσης, Φθινόπωρο 2019: 7). Εν ολίγοις, δεν είναι πλέον εύκολο η ελληνική κοινωνία να συσπειρωθεί, όπως παλαιότερα, γύρω από ομογενοποιημένες, κυρίαρχες, εθνικιστικές αναπαραστάσεις που απαιτούν θυσίες στο όνομα εθνικών ιδανικών.

Οι συνέπειες των αλλαγών αυτών για την εξωτερική πολιτική δεν είναι εύκολο να προσδιορισθούν. Το ερώτημα ποια είναι η σχέση μεταξύ πολιτικών ελίτ και κοινωνίας ως προς τη διαμόρφωση της εξωτερικής πολιτικής είναι σύνθετο και υπάρχουν διαφορετικές προσεγγίσεις όσον αφορά το πώς δύναται να απαντηθεί. Σύμφωνα με μία προσέγγιση, η κοινωνία έχει μετρήσιμη επιρροή πάνω στις αποφάσεις εξωτερικής πολιτικής σε δημοκρατικές πολιτείες. Ωστόσο, μια αντίθετη προσέγγιση πρεσβεύει ότι η κοινωνία εύκολα χειραγωγείται από τους πολιτικούς αρχηγούς αναφορικά με ζητήματα εξωτερικής πολιτικής.⁴⁸ Πάντως, οποιαδήποτε προσέγγιση κι αν αποδεχθούμε, οι μεταβολές στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία φαίνεται ότι έχουν αποδυναμώσει τη σχεδόν αυτόματη συμβιωτική σχέση μεταξύ, από τη μια, βασικών αξιών και παραδοχών της, και από την άλλη, πολιτικών και στρατηγικών επιλογών που σε μεγάλο βαθμό συντηρούνται από ευρέως αποδεκτές εθνικιστικές ‘εικόνες’.

Αυτό, βεβαίως, δεν συνεπάγεται νομοτελειακά την καθολική αμφισβήτηση ή απόρριψη των τελευταίων. Σε αντίθεση με τα συμπεράσματα που προκύπτουν από την ανάλυση δεδομένων από άλλες σύγχρονες δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες, η σύγχρονη ελληνική κοινωνία χαρακτηρίζεται από μια

---

48. Ως προς τη συζήτηση των διαφορετικών προσεγγίσεων, βλ. μεταξύ άλλων (Risse-Kappen, 1991: 479-82, Skidmore και Hudson: 1993: 1-22).

‘αξιοσημείωτη ιδιαιτερότητα’ (Διακουμάκος, 2010: 189). Η μεγάλη πλειοψηφία των ατόμων που ασπάζονται τη ‘νεανική/mainstream’ μεταρρυθμιστική κουλτούρα, ενώ έχουν μια θετική πρόσληψη της Δύσης και ευνοούν την ένταξη της Ελλάδας στη διεθνή κοινότητα, αισθάνονται παράλληλα έντονη ταύτιση με το έθνος, διακατέχονται από υψηλό βαθμό εθνικής περηφάνιας και προσελκύνονται από ιδέες περί ανωτερότητάς του. (Δραγώνα, 2007, Διακουμάκος, 2010: 137, 187-8). Άλλωστε, μεταξύ των ιδίων ατόμων καταγράφεται η αντίληψη ότι η Τουρκία αποτελεί δυνητική απειλή για την Ελλάδα (Athanassopoulou, 2018: 205).

Εν ολίγοις, στην αυγή της δεύτερης δεκαετίας του 21ου αιώνα, και ενώ τα βασικά ζητήματα που προκαλούν έντονες τριβές με την Τουρκία δεν έχουν επιλυθεί αλλά μάλλον διογκωθεί, οι κοινωνικές μεταβολές, οι οικονομικές εξελίξεις, τα αμφίσημα μηνύματα της ελληνικής κοινής γνώμης σε συνδυασμό με τις γεωπολιτικές εξελίξεις⁴⁹ προκαλούν σύγχυση και δημιουργούν ένα ρευστό, εξαιρετικά απαιτητικό εσωτερικό και εξωτερικό περιβάλλον μέσα στο οποίο η πολιτική ελίτ της Ελλάδας καλείται να διαμορφώσει πολιτική και στρατηγική προς την Τουρκία. Αναμφίβολα, λοιπόν, ανακύπτει ένας έντονος προβληματισμός όσον αφορά το πώς θα επιλέξουν να δράσουν οι πολιτικοί μας ιθύνοντες.

Θα εξακολουθήσει η έμμονη προτίμηση ενός σημαντικού τμήματος του πολιτικού κόσμου για τη διαχείριση κρίσεων παρά για την εξεύρεση λύσεως; Ή μήπως ενδέχεται οι πολιτικές δυνάμεις να συναινέσουν ως προς το ότι ο πολιτικός στόχος σταθερής και μακροπρόθεσμης βελτίωσης των ελληνοτουρκικών σχέσεων απαιτεί την επιλογή στρατηγικών που

---

49. Λόγου χάρη η υπογραφή Μνημονίου Συνεργασίας Τουρκίας-Λιβύης το 2019 για τη μεταξύ τους οριοθέτηση αποκλειστικής οικονομικής ζώνης, περιορίζει το περιθώριο της Ελλάδας για διεκδίκηση υφαλοκρηπίδας/AOZ εκτός της στενής αιγιαλίτιδας ζώνης των 6 ν.μ.

δεν επιδιώκουν μόνο να ‘δαμάσουν’ την Τουρκία, αλλά και να οδηγήσουν σε συνεννόηση μαζί της προϋποθέτοντας εν τέλει ένα λιγότερο απλουστευτικό αφήγημα για τις διμερείς σχέσεις; Με άλλα λόγια, η βαθιά και ουσιαστική διαφωνία εντός των κόλπων της πολιτικής ελίτ για τις δυνατότητες και τις προοπτικές της Ελλάδας όσον αφορά τις σχέσεις της με την Τουρκία, μια διαφωνία η οποία έχει αποτυπωθεί στη στρατηγική της χώρας κατά την τελευταία εικοσαετία, θα τείνει άραγε να συνεχισθεί, όπως μοιάζει να οιωνίζεται η περιρρέουσα πολιτική ατμόσφαιρα, ή να υποχωρήσει;

Βιβλιογραφία

Πρωτογενείς πηγές

Βουλή των Ελλήνων, *Πρακτικά της Βουλής* (Ολομέλεια), Θ΄ Περίοδος (Προεδρευομένης Δημοκρατίας), Σύνοδος Δ΄, Συνεδρίαση Ν΄, Τετάρτη 15 Δεκεμβρίου 1999. <https://www.hellenicparliament.gr/Praktika/Synedriaseis-Olomeleias> (πρόσβαση, 10-06-2018).

Βουλή των Ελλήνων, *Πρακτικά της Βουλής* (Ολομέλεια), ΙΑ΄ Περίοδος (Προεδρευομένης Δημοκρατίας), Σύνοδος Β΄, Συνεδρίαση ΙΗ΄, Δευτέρα 31 Οκτωβρίου 2005. <https://www.hellenicparliament.gr/Praktika/Synedriaseis-Olomeleias> (πρόσβαση, 12-06-2018).

European Commission (1998) Regular Report from the Commission on Turkey’s Progress Towards Accession, https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/archives/pdf/key_documents/1998/turkey_en.pdf (πρόσβαση, 03-03-2002).

European Commission, Standard Eurobarometer (October 2000), *Public Opinion in the European Union*, Annexes, Report no.53

- (Fieldwork April-May 2000), Brussels https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/eb/eb53/eb53_en.pdf (πρόσβαση, 28-04-2018).
- European Commission, Standard Eurobarometer (April 2002), *Public Opinion in the European Union*, Annexes, Report no.56 (Fieldwork October-November 2001), Brussels https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/eb/eb56/eb56_en.pdf (πρόσβαση, 30-04-2018).
- European Commission, Standard Eurobarometer (October 2002), *Executive Summaries: National Standard Reports for the Member States*, Report no.57 (Fieldwork 29 March-1 May 2002), Brussels, https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/eb/eb57/eb57_summ.pdf (πρόσβαση, 30-04-2018).
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή, *Τακτικό Ευρωβαρόμετρο 90*, (Φθινόπωρο 2018), *Κοινή Γνώμη στην Ευρωπαϊκή Ένωση – Εθνική Έκθεση-Ελλάδα* (Η έρευνα διεξήχθη το Νοέμβριο του 2018), Brussels, <https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm> ((πρόσβαση, 30-09-2019).
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή, *Τακτικό Ευρωβαρόμετρο 92*, (Φθινόπωρο 2019), *Κοινή Γνώμη στην Ευρωπαϊκή Ένωση – Εθνική Έκθεση-Ελλάδα* (Η έρευνα διεξήχθη το Νοέμβριο του 2019), Brussels, <https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm> ((πρόσβαση, 30-01-2020).
- European Commission (2013) Commission Staff Working Document (SWD) 417, Final, *Turkey: 2013 Progress Report*, 16.10.2013, Brussels, <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=SWD:2013:0417:FIN:EN:PDF> (πρόσβαση, 03-07-2015).
- Presidency Conclusions (1997), Luxembourg European Council 12 and 13 December 1997, http://www.europarl.europa.eu/summits/lux1_en.htm (πρόσβαση, 20-01-2004).
- Συμπεράσματα της Προεδρίας (1999), Ευρωπαϊκό Συμβούλιο Ελσίνκι, 10-11 Δεκεμβρίου <https://www.consilium.europa>.

eu/el/european-council/conclusions/1993-2003/ (πρόσβαση, 15-01-2004).

ΣΥΝΑΣΠΙΣΜΟΣ (Φεβρουάριος 2009), *Για την Αριστερά του 21^{ου} Αιώνα. Η Συμβολή του ΣΥΝ στο Πρόγραμμα του ΣΥΡΙΖΑ*. <http://www.syn.gr/downloads/progr0902a.pdf> (πρόσβαση, 25-10-2018).

Βιβλία και άρθρα

Απογευματινή, (2018), «Δήλωση Παπανδρέου για τα ελληνοτουρκικά», 17.1.2000, <http://archive.papandreou.gr/papandreou/content/Document.aspx?d=6&rd=7739474&f=1356&rf=1275102509&m=3209&rm=22030977&l=2> (πρόσβαση 15.4.2018).

Aldrich, J. H. *et al.* (2006), “Foreign Policy and the Electoral Connection”, *Annual Review of Political Science*, Vol.9, No.1, σελ. 477-502.

Athanassopoulou, E. (2018), “What’s in a Name? Reflections on the Greek Perceptions of the ‘Turk’ στο Z. Met-Uzuner (ed.), *Role of Image in Greek-Turkish Relations*, Berlin: Peter Lang, σελ. 195-208.

Athanassopoulou, E. (2011) “Turkey and Greece” στο N.Kitchen (ed.), *Turkey’s Global Strategy*, London: LSE Ideas Special Report, σελ. 17-22.

Athanassopoulou, E. (1997), “Blessing in Disguise? The Imia Crisis and Turkish-Greek Relations”, *Mediterranean Politics*, Vol.2, No.3, σελ. 76-101.

Bache, I. *et al.* (2011), *Politics in the European Union*, Oxford: Oxford University Press.

Baker, J. A. (1995), *The Politics of Diplomacy*, New York: Putnam.

Βαλινάκης, Ι. (2012), Η ελληνική εξωτερική πολιτική μέσα στα νέα δεδομένα της οικονομικής κρίσης, Ομιλία, 20.05.2012, Σέρρες, <http://www.valinakis.gr/site/index>.

- php?option=com_content&view=article&id=939:2013-06-20-10-17-41&catid=83&Itemid=383&lang=gr (πρόσβαση 25.10.2018).
- Bar-Siman-Tov, Y. (1994), *Israel and the Peace Process: In Search for Legitimacy for Peace*, Albany: State University of New York Press.
- Το Βήμα (1999), «Τα ‘ναι’ και τα ‘όχι’. Οι αντιδράσεις των κομμάτων και των πολιτικών», 12.12.1999.
- Boulding, K. E. (1959), “National Images and International Systems”, *Journal of Conflict Resolution*, Vol.3, No.2, σελ. 120-131.
- Boulding, K. E. (1959), *The Image. Knowledge in Life and Society*, Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Cohen, B.C. (1995), *Democracies and Foreign Policy: Public Participation in the United States and the Netherlands*, Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press.
- Coulombis, Th. (1997/1998), “Strategic Consensus in Greek Domestic and Foreign Policy”, *Thesis: A Journal of Foreign Policy Issues*, Vol.1, No.4, σελ. 11-7.
- Γιαννίτσης, Τ., «Η εγκατάλειψη του Ελσίνκι ήταν τεράστιο λάθος», *Το Βήμα*, 27.1.2008.
- Διακογιάννης, Γ. Ε. (1999), «Αναστάσιος Πεπονής. Χώρισαν το ΠΑΣΟΚ στους ‘δικούς μας ... και στους άλλους’», *Τα Νέα*, 18.1.1999.
- Διακουμάκος, Γ. (2010), *Πολιτιστικές πρακτικές και πολιτικές αντιλήψεις: οι κεντρικές ελληνικές (πολιτικές) υποκουλτούρες*, Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Δραγώνα, Θ. (2007), «Έλληνες έφηβοι και εθνικός εαυτός: Ανάμεσα στην ανατροπή και στην εξασφάλιση του οικείου» στο Π. Καφετζής et al., *Πολιτική, κοινωνία, πολίτες. Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (ESS)*, Αθήνα: ΕΚΚΕ, σελ. 99-124.

- Economides, S. (2005), "The Europeanisation of Greek Foreign Policy", *West European Politics*, Vol.28, No.2, σελ. 471-491.
- George, A. L. (1980), "Domestic Constraints on Regime Change in U.S. Foreign Policy: The Need for Policy Legitimacy" στο O.R. Holsti και R.M. Siverson και A. George (eds), *Change in the International System*, Boulder: Westview Press, σελ. 233-263.
- George, A. L. (1993), *Bridging the Gap. Theory and Practice in Foreign Policy*, Washington D.C: United States Institute of Peace.
- Goldstein, J. και R. Keohane (1993), "Ideas and Foreign Policy: An Analytical Framework" στο J. Goldstein και R. Keohane (eds), *Ideas and Foreign Policy: Beliefs, Institutions, and Political Change*, Ithaca: Cornell University Press, σελ. 3-30.
- Heraclides, A. (1980), "Socialization to Conflict: A Case Study of the National Historical Ingroup-Outgroup Images in the Educational System of Greece", *The Greek Review of Social Research*, Vol.38, σελ. 16-42.
- Hermann, R. K. et al. (1997), "Images in International Relations: An Experimental Test of Cognitive Schemata", *International Studies Quarterly*, Vol.41, No.3, σελ. 403-433.
- Holsti, O. R. (1992) "Public Opinion and Foreign Policy: Challenges to the Almond-Lippman Consensus", *International Studies Quarterly*, Vol.36, No.4, σελ. 439-466.
- Holsti, O. R. (1962), "The Belief System and National Images: A Case Study", *Journal of Conflict Resolution*, Vol.6, No.3, σελ. 244-252.
- Ηρακλείδης, Α. (2001), *Η Ελλάδα και ο 'εξ ανατολών κίνδυνος'. Αδιέξοδα και διεξοδοι*, Αθήνα: Πόλις.
- Ηρακλείδης, Α. (2001), «Το ελληνικό έθνος σε έναν "εχθρικό κόσμο": Εθνική αφήγηση και επιστημονικός εθνικισμός», *Επιστήμη και Κοινωνία*, Τόμος 5, σελ. 15-37.
- Hudson, V. M. (2007), *Foreign Policy Analysis: Classic and Contemporary Theory*, Lanham: Rowman & Littlefield.

- Ioakimidis, P.C. (2000), "The Europeanization of Greece: An Overall Assessment", *South European Society and Politics*, Vol. 5, No. 2, σελ. 73-94.
- Ιωακειμίδης, Π.Κ. (2000α), *Το Μέλλον της Ευρώπης: Η Προοπτική της Ευρωπαϊκής Ομοσπονδίας και η Ελλάδα*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Ιωακειμίδης, Π.Κ. (2000β), *Τα Νέα*, 29.12.2000.
- Jervis, R. (1976), *Perception and Misperception in International Politics*. Princeton: Princeton University Press.
- Jervis, R. (1989) [1970], *The Logic of Images in International Relations*, Princeton: Princeton University Press.
- Η Καθημερινή* (2018), «Ο Ερντογάν απειλεί Ελλάδα και Κύπρο», 13.2.2018. <http://www.kathimerini.gr/948439/article/epikairothta/politikh/o-erntogan-apeilei-ellada-kai-kypro> (πρόσβαση 13.4.2018).
- Kazamias, A. (2006), "The Greek Variable in EU-Turkish Relations" στο J. Joseph (ed.), *Turkey and the EU: Internal Dynamics and External Challenges*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, σελ. 138-160.
- Kissinger, H. A. (2013), [1957], *A World Restored: Metternich, Castlereagh, and the Problems of Peace, 1812-22*, Brattleboro, VT: Echo Point Books & Media.
- Kissinger, H. A. (1966), "Domestic Structure and Foreign Policy", *Daidalus*, Vol. 95, No. 2, σελ. 503-529.
- Κοτζιάς, Ν. (2010), *Η Εξωτερική πολιτική της Ελλάδας στον 21^ο αιώνα*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Κουλουμπής, Θ. (2002), «Ελληνοτουρκικά: διάλογος, διαπραγμάτευση, διευθέτηση», *Η Καθημερινή*, 3.2.2002.
- Kreps, S. (2010), "Elite Consensus as a Determinant of Alliance Cohesion: Why Public Opinion Hardly Matters for NATO-led Operations in Afghanistan", *Foreign Policy Analysis*, Vol.6, No.3, σελ. 191-215.

- Κωνσταντινίδης, Γ. (2004), «Μεταβολές στο περιεχόμενο των προεκλογικών προγραμμάτων των ελληνικών κομμάτων: Η αξία της προσαρμοστικότητας», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Τεύχος 24, σελ. 105-39.
- Λάρκου, Α. (2006), «Ο διπλωμάτης Γιάννος Κρανιδιώτης», 14.9.2006, <http://www.larkoslarkou.org.cy/o%20diplomatis%20Giannos%20Kranidiotis.shtml> (πρόσβαση, 5.4.2017).
- Lovell, J.P. (1970), *Foreign Policy in Perspective: Strategy, Adaptation, Decision Making*, New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Μαράκης, Γ. (1999), «Αποκλειστική συνέντευξη με τον Γιώργο Παπανδρέου», *Το Βήμα*, 5.9.1999.
- Μαρβάκης, Α. et al., (2013), *Η Νεολαία Δείχνει τον Δρόμο - προς τα πού όμως; Νεολαία και Άκρα Δεξιά στην Ελλάδα*, Berlin: Friedrich Ebert Stiftung.
- Melanson, R. A. (1991), *Reconstructing Consensus: American Foreign Policy Since the Vietnam War*, New York: St. Martin's Press.
- Μήλλας, Η. (2001), *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων: Σχολικά βιβλία, ιστοριογραφία, λογοτεχνία και εθνικά στερεότυπα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Η Ναυτεμπορική* (2016), «Προσφυγικό και Αιγαίο στη συνάντηση Τσίπρα-Ερντογάν», 23.5.2016.
- Η Ναυτεμπορική* (2018), «Δριμεία επίθεση Γ. Παπανδρέου στην κυβέρνηση», 16.7.2009.
- Παπαδόπουλος, Π. (2018), «Η Καραμανλική στρατηγική επέναντι στο Ελσίνκι», *Η Καθημερινή* (έντυπη), 23.4.2018.
- Παππάς, Τ.Σ., (2008), *Το χαρισματικό κόμμα: ΠΑΣΟΚ, Παπανδρέου, εξουσία*, Αθήνα: Πατάκης.
- Παπανδρέου, Γ., (2001), Remarks by Greek Foreign Minister George Papandreou to the Woodrow Wilson Center, 23 Μαΐου 2001, <http://archive.papandreou.gr/papandreou/content/Document.aspx?d=6&rd=7739474&f=1359&rf=1307755822&m=2294&rm=22311360&l=1> (πρόσβαση, 23.6.2016).

- Παραράς, Π. Ι. και Χ. Τσιλιώτης (2018), «Η επέκταση της αιγιαλίτιδας ζώνης απαιτεί τυπικό νόμο», *Η Καθημερινή*, 28.10.2018.
- Pew Research Center (2018), “Eastern and Western Europeans Differ on Importance of Religion, Views on Minorities, And Key Social Issues”, 29.10.2018, <http://www.pewforum.org/2018/10/29/eastern-and-western-europeans-differ-on-importance-of-religion-views-of-minorities-and-key-social-issues/> (πρόσβαση, 10.12.2018).
- Putnam, R. (1988), “Diplomacy and Domestic Politics: The Logic of Two-level Games”, *International Organization*, Vol.42, No.3, σελ. 427-460.
- Ριζοσπάστης (2007), «Συνάντηση Καραμανλή-Ερντογάν: ‘Σιγή’ για τουρκικές διεκδικήσεις στο Αιγαίο», 26.6.2007.
- Ριζοσπάστης (2000), «Με δύο γλώσσες η ελληνική κυβέρνηση», 30.5.2000.
- Ριζοσπάστης (2002), «Ελληνοτουρκικός διάλογος: Επιχείρηση παραπληροφόρησης», 31.1.2002.
- Ριζοσπάστης (1999), «Ανακοίνωση του ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ για τα αποτελέσματα της Συνόδου Κορυφής της ΕΕ στο Ελσίνκι (10-11.12.1999, 15.12.1999).
- Risse-Kappen, T. (1991), “Public Opinion, Domestic Structure, and Foreign Policy in Liberal Democracies”, *World Politics*, Vol.43, No.4, σελ. 479-512.
- Rosati, J.A. (2000), “The Power of Human Cognition in the Study of World Politics”, *International Studies Review*, Vol.2, No.3, σελ. 45-75.
- Rosati, J.A. (1988), “Continuity and Change in the Foreign Policy Beliefs of Political Leaders: Addressing the Controversy Over the Carter Administration”, *Political Psychology*, Vol.9, No.3, σελ. 471-505.
- Rosendorff, B.P. (2006), “Do Democracies Trade More Freely?” στο R. Pahre (ed.), *Domestic Foreign Policy Making: Problems of*

- Divided Government and International Co-operation*, Basingstone: Palgrave Macmillan, σελ. 83-106.
- Σημίτης, Κ. (2001), «Σχέδιο ομιλίας Πρωθυπουργού Κ. Σημίτη για την πολιτική μας και τις εξελίξεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση», *Δηλώσεις/Ανακοινώσεις*, (Πρωθυπουργία 1996-2004), Ίδρυμα Κωνσταντίνου Σημίτη, <http://repository.costas-simitis.gr>, <http://hdl.handle.net/11649/27705>, (πρόσβαση 18.1.2018).
- Σημίτης, Κ. (2019), «Αιγιαλίτιδα Ζώνη – ΑΟΖ – Υφαλοκρηπίδα: Προσοχή Τώρα», *Η Καθημερινή*, 9.6.2019.
- Σημίτης, Κ. (2005), *Πολιτική για μια δημιουργική Ελλάδα, 1996-2004*, Αθήνα: Πόλις.
- Σημίτης, Κ. (2005α), Ομιλία κατά την παρουσίαση του βιβλίου ‘Πολιτική για μια δημιουργική Ελλάδα, 1996-2004’. http://www.costassimitis.gr/2005/11/09/parousiasi_book/ (πρόσβαση, 18.1.2018).
- SIPRI (2018), *Military Expenditure Database, 1949-2017*, <https://www.sipri.org/databases/milex>. (πρόσβαση, 15.2.2019).
- Skidmore, D. και V.M. Hudson (1993), “Establishing the Limits of State Autonomy: Contending Approaches to the Study of State-Society Relations and Foreign Policy-Making” στο D.Skidmore και V.M. Hudson (eds), *The Limits of State Autonomy: Societal Groups and Foreign Policy Formulation*. Boulder: Westview Press, σελ. 1-22.
- Trout, B.T. (1975), “Rhetoric Revisited: Political Legitimation and the Cold War”, *International Studies Quarterly*, Vol.19, No. 3, σελ. 251-284.
- Tsakonas, P.J. (2010), *The Incomplete Breakthrough in Greek-Turkish Relations: Grasping Greece’s Socialization Strategy*, Basingstoke: Palgrave, Macmillan.
- Τσάκωνας, Π.Ι. (2003), «‘Κοινωνικοποιώντας τον αντίπαλο’»: Η ελληνική στρατηγική εξισορρόπησης της Τουρκίας και οι ελληνοτουρκικές Σχέσεις» στο Π.Ι. Τσάκωνας (επιμ.),

- Σύγχρονη ελληνική εξωτερική πολιτική: Μια συνολική προσέγγιση, Αθήνα: Ι. Σιδέρης, Τόμος Β', σελ. 49-97.
- Tsardanidis, C. και S. Stavridis, (2005), "The Europeanization of Greece's Foreign Policy: A Critical Appraisal", *Journal of European Integration*, Vol.27, No.2, σελ. 217-239.
- Wheeler, N.J (2018), *Trusting Enemies: Interpersonal Relationships in International Conflict*, Oxford: Oxford University Press.

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ

- Βαληνάκης, Ι. (2010), Καθηγητής Πανεπιστημίου, υφυπουργός Εξωτερικών, βουλευτής Επικρατείας και Δωδεκανήσου (2004-2009), συνέντευξη με τη συγγραφέα, 22.02.2010, Αθήνα.
- Κρανιδιώτης, Γ. (1999), αναπληρωτής υπουργός Εξωτερικών (Φεβρουάριος – Σεπτέμβριος 1999), συνέντευξη με τη συγγραφέα, 04.06.1999, Αθήνα.
- Tan, N. (2017), Τούρκος διπλωμάτης, με βαθμό πρέσβη, στο Υπουργείο Εξωτερικών της Τουρκίας, συνέντευξη με τη συγγραφέα, 23.09.2017, Κωνσταντινούπολη.

Από τη λήξη του Ψυχρού Πολέμου και μέχρι σήμερα η Ελλάδα έχει βρεθεί αντιμέτωπη με έναν αυξανόμενο αριθμό προκλήσεων και διλημάτων εξωτερικής πολιτικής τόσο παραδοσιακών, όπως η σχέση με την Τουρκία ή το περιεχόμενο της συνεργασίας με τις ΗΠΑ, όσο και νέων, όπως θέματα ενέργειας, το μεταναστευτικό- προσφυγικό και η συνεργασία με την Κίνα. Με ποιον τρόπο και με ποιο βαθμό επιτυχίας οι ελληνικές κυβερνήσεις και η ελληνική κοινωνία έχουν αντιδράσει στο πλαίσιο ενός ραγδαία μεταβαλλόμενου διεθνούς και εσωτερικού περιβάλλοντος; Ο παρόν τόμος επιχειρεί, πρώτον, να απαντήσει στο παραπάνω ερώτημα και, δεύτερον, να εξετάσει τις βασικές επιλογές και προσδοκίες της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής στον 21ο αιώνα. Τα επί μέρους κεφάλαια αναδεικνύουν τον χαρακτήρα και τη δυναμική της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας μέσα από μια ευρύτητα προοπτικής και προσφέρουν μια κριτική θεώρηση παραδοσιακών και εναλλακτικών θεάσεων της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής και στρατηγικής. Έτσι, ο αναγνώστης δύναται να αντιληφθεί τις εξελίξεις στις πραγματικές διαστάσεις τους και να στοχασθεί για τα σημαντικότερα ζητήματα που απασχολούν την ελληνική εξωτερική πολιτική. Ο συλλογικός αυτό τόμος καλύπτει το κενό που υπάρχει στην υπάρχουσα βιβλιογραφία της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής από την έναρξη της νέας χιλιετίας και μέχρι σήμερα, με ενδιάμεσο σταθμό, ως χρονικό ορόσημο, το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα το 2010.

